

Liite: Hämeen maakunnallisesti arvokkaat rakennusperintökohteet: kohdekuvaukset, Hämeenlinna.

Lähde: Rakennettu Häme – Maakunnallisesti arvokas rakennusperintö. Toimituskunta: Lauri Putkonen, Kirsi Kaunisharju ja Minna Seppänen. Hämeen liitto ja Rakennustieto Oy. Hämeenlinna 2003.

HÄMEENLINNA

1 Hämeen linna

Hämeen linna ja sen ympäristö muodostavat maassamme ainutlaatuisen valtakunnallisesti arvokkaan kulttuuri- ja rakennushistoriallisen kokonaisuuden. Linnan lisäksi tähän kokonaisuuteen kuuluvat linnan ja kantakaupungin välinen puistovyöhyke sekä Linnan kasarmialue. Edelleen ovat maisemakokonaisuuden kannalta keskeisiä Kaupunginpuiston ja Aulangon rantanäkymät.

Birger Jaarli teki ristiretken Hämeeseen 1240. Sen seurauksena Ruotsi halusi varmistaa jalansijansa Hämeessä, ja Birgerin nuorempi poika Maunu Ladonlukko aloitti Hämeen linnan rakentamisen 1200-luvun jälkipuolella. Paikaksi valittiin Vanajaveden kapeikon länsirannalla sijainnut saari. Asiakirjoissa linna mainitaan ensi kerran vuonna 1308. Vanhimmassa muodossaan linna muodostui harmaakivisestä leirikastellista, jonka neliömäisen kehämuurin kulmissa sijaitsi kolme kulmatornia. Rakentamista jatkettiin 1270-luvulla ja vuosisadan loppua lähestyttäessä leirikastellista muotoutui varsinainen linna. Linnanpihan sivuille rakennettiin ulkomuureja vasten sarja huoneita, jotka holvattiin. Muurista ulkoneva porttitorni, ns. Kukkotorni, rakennettiin 1300-luvun alkupuolella.

Hämeen linnan rakennushistoriassa alkoi 1350-luvulla merkittävä kausi, jota kesti 1400-luvun keskivaiheille. Vanhaa harmaakivirakennetta korotettiin tiilisillä muureilla. Sisätiloissa tapahtui huomattavia muutoksia, mm. Kuninkaansali ja Kuningattarenkamari ovat tältä kaudelta. Tiilen käyttö mahdollisti aiempia tynnyriholveja kehittyneempien holvausten ja gotiikan koristemuotojen käytön. Tiilen käsittelyllä Hämeen linnassa on tyyllisiä yhtäläisyyksiä Pohjois-Saksan tiiligotiikkaan. Vuosien 1480 ja 1520 välillä korotettiin linnan kulmatorneja. Tällöin linnan ulkoarkkitehtuuri sai pääpiirteissään nykyisen kaltaisen asunsa.

Tämän pitkään vallalla olleen käsityksen ohella on viime aikoina esitetty myös näkemys, että linnan varhaisin, 1200-luvun lopun rakennusvaihe oli käsittänyt vain hirsisen, puolustusmuurin ympäröimän varustuksen ja että paikalle olisi kohonnut harmaakivilinna vasta 1300-luvun lopulla.

Päälinnaa on ympäröinyt kehämuuri jo keskiajalta lähtien. 1500-luvulla tätä esilinnan muuria kunnostettiin ja itäinen pyöreä tykkitorni, rondelli, valmistui 1559. Hämeen linna muutettiin 1720-luvulla kruunun viljavarastoksi ja se sai varikkolinnoituksen luonteen. 1730- ja 1740-luvuilla kehämuuriin liitettiin tiilinen kruununleipomo. Muut esilinnanpihan rakennukset ovat 1700-luvun lopulta, jolloin linnan puolustusta ryhdyttiin uudelleen tehostamaan. Näistä huomattavin on päävartio- ja vankilarakennus vuodelta 1783.

Kehämuurin ulkopuolella on ollut maavalleja jo 1600-luvulla. Vallitöitä jatkettiin 1700-luvun jälkipuolella bastionijärjestelmän mukaisesti ja linnaa ympäröivä vesihauta rakennettiin. Tenaljivallit valmistuivat 1800-luvun alkukymmeninä.

Vankilana linnaa on käytetty sen perustamisesta lähtien. Vankilatoimintaa laajennettiin linnassa 1830-luvulla, ja 1841–1844 rakennettiin linnan viereen arkkitehti A.F. Granstedtin piirtämä ojennuslaitos. Vuosina 1869–1872 rakennettiin tiilinen kuritushuone arkkitehti L.I. Lindqvistin suunnitelman mukaan. Se oli aikoinaan moderni, maan ensimmäinen sellivankila. Vangit jättivät linnan rakennukset 1993, minkä jälkeen vanha lääninvankila korjattiin valtakunnalliseksi vankilamuseoksi. Ojennuslaitoksen tiloissa toimii Hämeenlinnan kaupungin historiallinen museo.

Laajat tutkimus- ja restaurointityöt alkoivat 1953. Linnan entistämissuunnitelman laati professori N.E. Wickberg. Restaurointi saatiin päätökseen 1988. Kehämuurin ja ympäristön entistämistyöt ovat jatkuneet viime vuosiin saakka.

2 Linnanpuisto

Linnan ja kaupungin välinen puistovyöhyke on syntynyt siten, että rakentaminen oli kiellettyä linnan suoja-alueella. Kaupunkiin johtava puistokuja esiintyy ensi kerran jo kenraalimajuri Arbinin vuonna 1777 laatimassa asemakaavassa.

3 Linnan kasarmit

Linnan kasarmit rakennettiin vanhan kaupungin paikalle 1850-luvulla venäläistä sotaväkeä varten. Alueen vanhin rakennus on 1834 rakennettu puinen asuinrakennus, joka alkuaan kuului kruunun apteekin virkamiehille. Kasarmin perustamisen ajoilta on säilynyt kaksi tiilistä miehistökasarmia ja sairastupa. Tiiliset päävartiorakennus ja leipomorakennus ovat 1860-luvulta. Kaksi puista päällystön asuinrakennusta ovat 1880-luvulta ja muu rakennuskanta pääasiassa 1910-luvulta. Kasarmialueella toimii nykyisin mm. Tykistömuseo.

Sijainti kaupungin entisellä paikalla ja Hämeen linnan vieressä tekee kasarmialueesta kulttuurihistoriallisesti ja maisemallisesti erittäin merkittävän ympäristön. Alueen puistomaiset istutukset liittävät sen kauniisti Kaupunginpuiston rantanäkymään. Vanha kaupunkialue on historiallisen ajan muinaisjäännös.

4 Ojoinen

Ojoisten latokartanon vaiheet liittyvät läheisesti Hämeen linnan historiaan, sillä Ojoinen on ollut linnan karjakartanona ilmeisesti jo keskiajalta lähtien. Maaherran virkatalona se oli 1600-luvulla sekä vuosina 1810–1848. Erityisesti jälkimmäinen, maaherra Rehbinderin aika, oli merkittävää kartanomiljöön kehittymisen kannalta. Tänä aikana sai alkunsa nykyinen Kaupunginpuisto. Myös kartanoon johtava koivukuja lienee Rehbinderin ajalta.

Kartanon päärakennuksena on 1870-luvulla rakennettu asuinrakennus. Myös kivinen sikala ja puinen tallirakennus ovat 1800-luvulta. Ojoisten kartanon maat siirtyivät oikeusministeriön vankeinhoito-osaston hallintaan 1928, ja vankilatoiminta alueella alkoi. Kaksikerroksinen, tiilinen vankilarakennus on vuodelta 1930. Tiilinen viljamakasiini on rakennettu 1931.

5 Kaupunginpuisto

Hämeen linnan pohjoispuolella sijaitseva Pyövelinmäki oli jo vanhastaan kuulunut Ojoisten virkataloon, kun sen haltija, kuvernööri Otto Carl Rehbinder ryhtyi 1840-luvulla istuttamaan sinne jalopuita. Rehbinderin suurisuuntaisiin puistosuunnitelmiin kuului lisäksi pengerrysten, polkujen ja paviljonkien rakentaminen. Puistotyöt tehtiin paljolti vankityövoimalla.

Huomattavin puiston tekemuodoista on pittoreski linnanraunio, joka on rakennettu 1800-luvun keskivaiheilla. Keskuskentän laidalla on 1924 rakennettu laululava sekä puinen ravintolakatos vuodelta 1925. Molemmat rakennukset suunniteltiin kaupungin rakennuskonttorissa. Linnan suuntaan antavalla mäellä on kaksi puista puistopaviljonkia. Vuonna 1848 Kaupunginpuisto eli Parkki siirtyi Hämeenlinnan kaupungin omistukseen. Kaupunginpuiston miljööseen liittyä alueelle 1960-luvun alussa siirretty ns. Larin Kyöstin talo.

Kaupunginpuiston pohjoispuolella on Puistolankoulu, joka on Hämeenlinnan kansakouluista vanhimpia. Alkuaan maalaiskunnan puolella sijainnut koulu on rakennettu 1883. Se on säilyttänyt poikkeuksellisen hyvin alkuperäiset piirteensä. Samalle tontille rakennettiin kaksikerroksinen alakansakoulun rakennus 1923. Koulukäytöstä rakennukset jäivät 1969.

6 Linnanniemen asuinalue

Hämeen linnan tuntumassa oleva Linnanniemen asuinalue on syntynyt 1800-luvun lopulla silloisen Hämeenlinnan maalaiskunnan puolelle. Alue rakentui väljäkhkön ruutukaavan muotoon. Esikaupunkimainen asutus tiivistyi 1900-luvun alussa ja toistamiseen jälleenrakennuskaudella. Alueen ensimmäinen asemakaava vahvistettiin vasta 1949. Linnanniemen rakennukset muodostavat ajallisesti kerroksisen, vanhojen pihapuistojen rikastaman kokonaisuuden.

7 Hämeenlinnan tori ympäristöineen

Hämeenlinnan tori on valtakunnallisesti arvokas kaupunkitaiteen kokonaisuus, joka muodostuu kirkon, keskushallinnon, paikallishallinnon ja liike-elämän rakennuksista. Kohteet 8–17 ovat osa torikokonaisuutta.

8 Hämeenlinnan kirkko

Vuonna 1788 määräsi Kustaa III arkkitehti Louis Jean Desprez'n laatimaan piirustukset Hämeenlinnan kivikirkkoa varten. Kuningas vahvisti Desprez'n piirustukset vuonna 1789. Niiden mukaan kirkko tuli rakentaa Rooman Pantheonin mukaisesti pyörökirkoksi. Ajatus antiikin pyörötempelistä oli seurausta Kustaa III:n Italianmatkasta vuosina 1783–84. Pyöreä alttari sijaitsi alun perin salin keskellä ja sen ympärillä kohosivat loivasti kaarevat penkkirivit kuin amfiteatterissa. Pääsisäänkäyntiä korosti doorilainen temppelipääty.

Rakennustyöt alkoivat vuonna 1792, ja kirkko valmistui vuoden 1798 lopulla. Rakennustöiden aikana

alkuperäisistä suunnitelmista poikettiin yli-intendentin viraston luvalla. Rakennustöitä johti linnoitusluutnantti N. Cedergren ja rakennusmestarina oli muurarimestari Möller Viaporista. Vuonna 1837 liitettiin kirkon sakaristoon kellotorni intendentinkonttorin piirustusten mukaan. Kellotorni tehtiin kirkon kupolia korkeammaksi.

Vuonna 1892 kirkko laajennettiin ristikirkoksi arkkitehti Josef Stenbäckin piirustusten mukaan. Alttari sijoitettiin kirkkosalin itäosaan. 1960-luvun alussa kirkko uusittiin arkkitehti Aarno Ruusuvuoren suunnitelman mukaan.

Kirkon ympärillä on lehtevä Kirkkopuisto.

9 Toripuisto

Kirkon ja torin välinen puistoalue paviljonkeineen perustuu huomattavan hämeenlinalaissyntyisen arkkitehti-professori Armas Lindgrenin 1910 laatimaan suunnitelmaan. Torialueen peruskorjauksen yhteydessä 1997–99 mm. kenttäkiveys korvattiin noppakiveyksellä.

10 Hämeen Lääninhallitus, Hallituskatu 16

Ensimmäinen maaherran residenssi rakennettiin torin varrelle jo 1780-luvun alussa. Sen tuhouduttua vuoden 1831 palossa kaupunki sai uuden asemakaavan, jossa lääninhallitus sijoitettiin samalle paikalle. Vanhan residenssin kivijalalle rakennettu uusi lääninhallituksen talo valmistui vuonna 1837 intendentti Carl Ludvig Engelin 1832 laatimien piirustusten mukaan. Kolmikerroksinen, rapattu kivitalo oli valmistuessaan kaupungin suurin profaanirakennus. Empiretyylinen rakennus muodostaa myöhemmin sitä vastapäätä rakennetun Raatihuoneen kanssa hallintorakennusten akselin. Lääninhallituksen talon pihasiipeä on jatkettu vuosina 1872 ja 1897. Jälkimmäisenä vuotena rakennettiin myös pihajulkisivun porrastornit.

Vuonna 1863 allekirjoitti keisari Aleksanteri II lääninhallituksen talossa manifestin suomen kielen saattamiseksi yhdenvertaiseksi ruotsin kielen kanssa.

Lääninhallituksen pihalla on säilynyt vanhaa puustoa jäänteinä entisestä maaherran puutarhasta.

Lääninhallituksen lisärakennus Birger Jaarlinkadun varrella on 1960-luvulta. Arkkitehdit Jonas Cedercreutz ja Helge Railo suunnittelivat rakennuksen 1962.

11 Raatihuone, Raatihuoneenkatu 15

Hämeenlinnan Raatihuone rakennettiin vuosina 1885–1887 lääninarkkitehti C.A Caweenin piirustusten mukaan. Talon arkkitehtuuri on rikasmuotoista uusrenessanssia. Caweenin arkkitehtuurinäkemys oli vaikuttanut voimakkaasti hänen 1876 Ranskaan ja Italiaan tekemänsä opintomatka. Rakennuksen toisessa kerroksessa sijaitsee komea juhlasali. Raatihuone muodostaa yhdessä torin toisella sivulla sijaitsevan lääninhallituksen talon kanssa hallintorakennusten akselin.

Vuonna 1989 valmistunut peruskorjaus ja entisöinti suunniteltiin Hämeenlinnan kaupungin arkkitehtitoimistossa. Sisustussuunnittelusta vastasi Studio Nurmesniemi Ky.

12 Entinen Hämeenlinnan Suomalainen Säästöpankki

Hämeenlinnan Suomalainen Säästöpankki rakennutti tämän viisikerroksisen liikerakennuksen vuonna 1929 arkkitehti Oiva Kallion piirustusten mukaan. Arkkitehtuuriltaan rakennus on 1920-luvun klassismia. Pääovea ympärivät reliefit samoin kuin pronssinen veistos Hämeen Ilves ovat kuvanveistäjä Gunnar Finnen käsialaa.

13 Entinen Kansallis-Osake-Pankki, Raatihuoneenkatu 10 – Sibeliuksenkatu 7

Kansallis-Osake-Pankin entinen liikerakennus on rakennettu vuonna 1914 arkkitehti Vilho Penttilän suunnitelman mukaan. Tiilipintainen rakennus edustaa aikansa kansallisromanttista suuntausta. Arkkitehtuurissa on havaittavissa viittauksia Hämeen linnan ja ehkä Hattulan kirkonkin keskiaikaiseen tiilimuuraukseen. Rakennuksen asema torin laidalla on huomattava.

14 AsOy Hämeentori, Sibeliuksenkatu 9 – Hallituskatu 9

Arkkitehti Jaakko Tähtisen suunnittelema kuusikerroksinen asuin- ja liikerakennus hallitsee Kauppatorin länsilaitaa. Julkisivut ovat ruskehtavaa terastirappausta. Valmistuessaan vuonna 1951 rakennus oli kaupungin korkein talo. Siinä ollut Osuusliike Hämeen Suurmyymälä oli kaupungin ensimmäinen pikamyymälä.

15 Keskustalo

Arkkitehti Mika Ernon suunnittelema suuri liike- ja asuinkiinteistö Keskustalo valmistui Raatihuoneen naapuritontille 1964. Seitsemikerroksisen Raatihuoneenkadun ja kuusikerroksisen Palokunnankadun puoleisen rakennuksen välissä sijaitsevat matalammat myymäläsiivet sulkevat sisäänsä avoimen kauppapihan. Keskustalon kontrastiset julkisivut ovat lasia, alumiinia ja mustavalkoista sementtimosaikkia. Julkisivun rasterikuvio syntyy seinäpinnasta irti olevasta alumiiniristikosta. Asunnoista avautuu linja-autoaseman suuntaan suuret sisäänvedetyt parvekkeet.

16 Pohjolan talo

Lääninhallituksen naapuriin kohosi 1960-luvun alussa moderni vakuutusyhtiö Pohjolan liiketalo. Arkkitehtitoimisto Eino Tuompon 1961 suunnitteleman rakennuksen julkisivuille antavat leimansa siniset lasilevyseinät ja päätyjen kiillotetut graniittilaatat.

17 Hämeen Vakuutus, Raatihuoneenkatu 19 – Sibeliuksenkatu 5

Hämeen Vakuutus rakennutti toimitalonsa 1938 arkkitehti Harry W. Schreckin piirustusten mukaan. Tyyllisesti rakennus liittyy Sibeliuksenkadun alkupään funktionalistiseen kaupunkikuvaan.

18 Sibeliuksen syntymäkoti, Hallituskatu 11

Vuonna 1834 rakennettu puinen empirerakennus oli säveltäjämestari Jean Sibeliuksen lapsuudenkoti 1860-luvulla. Rakennus sai uusrenessanssityylinen ulkuvuorauksen 1870-luvulla. 1960-luvulla rakennus korjattiin kaupunginarkkitehti Olavi Sahlbergin suunnitelman mukaan empireasuun, joka katujulkisivun osalta on osin kuvitteellinen.

19 Sibeliusuipuiston ympäristö ja Koilliskulma

Linnankadun pohjoispäässä on säilynyt edustava ryhmä vanhoja kulttuurihistoriallisesti arvokkaita rakennuksia. Alueen merkittävyyttä korostaa sen liittyminen Hämeen linnan maisemaan. Myös Sibeliuksenkadun ja Lukiokadun varsilla on useita vanhoja rakennuksia. Alue on valtakunnallisesti arvokas kokonaisuus.

20 Hämeen läänin maanmittauskonttori, Sibeliuksenkatu 19 – Koulukatu 11–13

Hämeen läänin maanmittauskonttorin klassistinen kivirakennus rakennettiin 1910–11 arkkitehti Ricardo Björnbergin laatimien piirustusten mukaan. Rakennusta on laajennettu 1939, ja arkisto-osa on korotettu 1959. Tyyllisesti rakennus liittyy vieressä sijaitsevaan entiseen postitaloon. Maanmittauskonttorin rakennus on suojeltu valtion rakennuksista annetun asetuksen nojalla.

21 Entinen postitalo, Sibeliuksenkatu 19 – Lukiokatu 12–14 – Kasarmikatu 20

Entisen postitalon nimellä tunnettu empiretyylinen kivirakennus rakennettiin 1846 yläalkeiskouluksi. Piirustukset oli laadittu intendentinkonttorissa 1844 (E.B. Lohrmann, J. Wik, C.J.E. Gustavson). Vuosina 1873–87 rakennus oli Hämeenlinnan normaalilyseon käytössä. Vuodesta 1890 vuoteen 1953 talossa sijaitsi postikonttori. Tämän jälkeen se on ollut eri virastojen käytössä. Yhdessä maanmittauskonttorin rakennuksen kanssa se muodostaa tyyllisesti yhtenäisen kokonaisuuden.

Rakennus on suojeltu valtion rakennuksista annetun asetuksen nojalla.

22 Hämeenlinnan lyseo, Linnankatu 12–14

Vuonna 1872 perustettu Hämeenlinnan normaalilyseo sai oman koulutalon vuonna 1888. Piirustukset oli laadittu Yleisten rakennusten ylihallituksessa yliarkkitehti Georg Wileniuksen ja Magnus Schjerfbeckin toimesta. Edustavan uusrenessanssirakennuksen sisätiloista mainittakoon suuri juhlasali. Vuonna 1936 rakennusta laajennettiin kahdella siipiosalla (Yleisten rakennusten ylihallitus, Y. Sadeniemi, G. Wigström). Lisärakennus 1960: rakennushallitus, Toimi Hämäläinen, G.T.H. Biese. Peruskorjaus ja lisärakennus 1987–91.

Hämeenlinnan lyseolla on erityisasema maamme koululaitoksen historiassa paitsi ensimmäisenä normaalilyseona myös monen kansallisen suurmiehemme (Sibeliuksen, Paasikiven) opinahtajana.

23 Hämeenlinnan kaupunginkirjasto Lukiokatu 2

Hämeenlinnan kaupunginkirjasto on rakennettu 1981 arkkitehti Heikki Aitolan laatiman suunnitelman mukaan. Punatiilinen rakennus on sijoitettu porrastetusti jyrkähköön rinteeseen.

24 Palanderin talo, Lukiokatu 4 – Linnankatu 14

Palanderin talon tontin kaksi puista asuinrakennusta ovat vuodelta 1861. Niiden julkisivut on vuorattu uusrenessanssityyliin 1875. Komea portti on uusittu 1994 vuodelta 1873 olevien piirustusten mukaan. Lehtori E.W. Palanderin aikana vuosina 1884–90 talossa toimi Hämeen Sanomien kirjapaino ja konttori. Hämeenlinnan kaupungin omistukseen rakennukset tulivat 1969. Nykyisin talossa toimii Hämeenlinnan kaupungin historiallisen museon kotimuseo, joka kertoo asumiskulttuurista 1800-luvun hämeenlinnalaisissa puutaloissa. Piharakennukset ovat Hämeen suojeluskuntapiirin rakennuttamia 1920- ja 40-luvuilta.

25 Linnankatu 18

Nykyisin Niittyvillana tunnettu puinen asuinrakennus valmistui 1863. Sen rakennutti luutnantti A. Grahn, jolla oli olutpanimo naapuritontilla. Rakennuksen julkisivut ovat lähinnä uusrenessanssia. Rinnetontin alalaidassa on rehevä puusto.

26 Ns. Talomuseoalue, korttelit II/6 ja II/7

Hämeenlinnan kaupunginhallituksen asettama talomuseotoimikunta esitti säilytettäväksi näiden kahden linnan kulttuurimaisemaan liittyvän korttelin rakennukset. Tulipalot ovat aiheuttaneet sen, että monet korttelien rakennuksista on korvattu uusilla. Korttelien välissä on kaupunkikuvan kannalta keskeinen puistokuja, joka on osa linnan ja kaupungin keskustan välistä puistoakselia.

Linnankatu 11, II/6/3 Vuonna 1876 rakennettu puinen asuinrakennus on uusittu nykyiseen asuunsa 1994 (rakennusarkkitehti Juha Laine).

Niittykatu 1 – Linnantie 4, II/6/4 Tontilla on kaksi 1884 rakennettua puista asuinrakennusta, joiden vuoraus on aikakaudelle tyypillistä nikkarityyliä. Suunnittelijoina olivat C.A. Caween ja F. W. Lagerström. Vuosina 1890–95 Eino Leino asui talossa vuokralaisena. Rakennukset on kunnostettu 1980-luvulla.

Niittykatu 3 – Sibeliuksenkatu 14, II/7/24 Korttelin vanhat puurakennukset on korvattu 1994 rakennusarkkitehti Hannu Elfvingin piirtämällä uudisrakennuksilla.

Koulukatu 4 – Sibeliuksenkatu 12, II/7/25 Ns. Töyryn talon rakennukset vaurioituivat tulipalossa 1980-luvulla, ja ne korvattiin uusilla.

27 Entinen Hämeenlinnan historiallinen museo, Lukiokatu 6 – Linnankatu 7

Entisen museorakennuksen puinen rakennusosa on rakennettu vuosina 1877–81 lehtori M. Gaddin toimesta. Suunnittelijana oli arkkitehti C.A. Caween. Vuosina 1882–84 talo oli 7. Tarkk'ampujapataljoonan majoituspaikkana. Rakennuksen Linnankadun puoleinen tiiliosa on ilmeisesti tältä ajalta. Sekä puu- että tiilijulkisivut ovat tyyliltään uusrenessanssia.

Hämeenlinnan historiallinen museo perustettiin vuonna 1910. Näyttelyhuoneisto avattiin 1912 tiilirakennuksen alakerrassa ja 1931 museo sai myös puurakennuksen käyttöönsä. Taloa on lyhennetty Lukiokadun puolelta, kun Keskuskoulu valmistui 1937. Museo sai uudet tilat Hämeen linnan alueelta vuonna 2000.

28 Keskuskoulu, Lukiokatu 6–8

Hämeenlinnan kaupunki rakennutti vuosina 1937–38 suuren keskuskansakoulun, joka on edelleen koulukäytössä. Funktionalistisen rakennuksen on suunnitellut arkkitehti Martti Välikangas.

Itsenäisyyden puistossa sijaitseva funktionalistinen muuntamorakennus on vuodelta 1935. Sen suunnitteli rakennusmestari Onni A. Puranen.

29 Kunnallissauna, Koulukatu 5 – Linnankatu 9

Kunnallisen kylpylaitoksen rakennutti vuonna 1912 yhtiö, jonka suurin osakas oli Hämeenlinnan kaupunki. Jugendtyylisen kivirakennuksen suunnitteli arkkitehti Birger Brunila. Suunnitelmista poiketen rakennusta ei rapattu ennen kuin 1970-luvun peruskorjauksen yhteydessä. Rakennuksessa on nykyisin kaupungin toimitaloja.

30 Lukiokatu 9 – Linnankatu 5

Rakennuksen vanhin, Lukiokadun suuntainen osa on rakennettu ilmeisesti 1830-luvulla. Vuonna 1879 siihen liitettiin Sibeliuksenkadun suuntainen siipi ja koko rakennus vuorattiin yhtenäisesti rikasmuotoiseen nikkarityyliin.

31 Lukiokatu 9 – Sibeliuksenkatu 8

Kadun kulmauksessa sijaitseva vinkkeli puurakennus on vanhimmilta osiltaan vuodelta 1834. Nykyinen, rikasmuotoinen uusrenessanssivuoraus on vuodelta 1890. Rakennus korjattiin tuolloin F.W. Lagerströmin piirustusten mukaan. Myös Linnankadun puoleinen pienempi puurakennus vuodelta 1834 vuorattiin 1890 samalla tavoin kuin päärakennus. Rakennuksia yhdistää komea rapattu porttihanke. Puiston laidan rappaamaton tiilinen asuinrakennus on rakennettu 1891 arkkitehti H.R. Helinin piirustusten mukaan. Muutos poliisilaitokseksi toteutettiin 1960-luvulla ja rakennusviraston tiloiksi 1980-luvulla. Nykyisin rakennus on asuinkäytössä.

32 Lukiokatu 14 ja 16

Lukiokatu 14:ssä sijaitseva nikkarityylinen puurakennus on rakennettu 1880-luvulla. Vuosina 1928–1967 talossa oli Vanajan kunnantöimistö. Lukiokadun ja Kasarmikadun kulmatontilla oleva nikkarityylinen puurakennus on rakennettu ennen vuotta 1880. Säveltäjä Armas Launis ja arkkitehti Ilmari Launis ovat viettäneet lapsuutensa talossa. 1950-luvulla talo siirtyi Vanajan kunnalle toimistokäyttöön.

33 Rukoushuone, Kasarmikatu 18

Pelastusarmeijan käytössä oleva jugendtyylinen rukoushuone on rakennettu 1915 Urho Åbergin suunnitelmien mukaan. Rakennuksen korkea päätyjulkisivu on kadulle päin.

34 Pikkutorin ympäristö ja Saaristenkadun puutalot

Hämeenlinnan puukaupunki katosi suurelta osin 1960-luvun suuren purkuvimman aikana. Pikkutorin ympäristössä on säilynyt ehein näyte hämeenlinalaisesta puuempirestä. Alue on valtakunnallisesti arvokas kokonaisuus.

35 Hallituskatu 19 – Saaristenkatu 10

Saaristenkadun puoleinen puinen empirerakennus on rakennettu vuosina 1835–36. Vuonna 1905 päärakennukseen liitettiin poikittainen siipirakennus. Hallituskadun varrella sijaitsevan puisen vinkkelirakennuksen nykyasu on myös vuosilta 1835–36, mutta osa rakennusrungosta on ilmeisesti vuoden 1831 paloa edeltäneeltä ajalta. Rakennuksen julkisivun vuoraus noudattaa päärakennuksen empiretyyliä. Pihan asuinrakennus on 1800-luvun jälkipuolelta.

Hallituskadun varrella sijaitseva kaksikerroksinen jugendtyylinen kivirakennus on rakennettu vuonna 1902 arkkitehti H.R. Helinin piirustusten mukaan. Tontin empiretyylinen rakennuskannan on rakennuttanut kamarineuvos Nordenswan, Tervakosken tehtaiden perustaja. Vuonna 1845 Nordenswan perusti paikalle Hämeenlinnan ensimmäisen kirjapainon. Myöhemmin tontin omisti mm. rehtori Eurén, joka piti talossa kymnaasia vuosina 1858–1872. Vuosina 1899–1912 päärakennuksessa toimi J. H. Tuhkasen yksityinen seminaari kiertokoulun opettajia varten.

36 Entinen kaupunginkirjasto

Entinen kaupunginkirjaston talo valmistui 1900 venäläisen varuskunnan kirkoksi insinöörieversti Karaulzjikovin piirustusten mukaan. Alkuperäisessä asussaan se edusti ajan ortodoksiselle kirkkoarkkitehtuurille tyypillistä bysanttilaisvaikutteista rakennustapaa korkeine torneineen. Vuonna 1923 kirkko torneineen purettiin suurimmaksi osaksi, ja paikalle rakennettiin kirjastotalo arkkitehti Bertel Strömmerin laatiman suunnitelman pohjalta. Rakennuksen nykyasu edustaa lähinnä 1920-luvun klassismia.

37 Entinen Suomalainen tyttökoulu, Turuntie 2 – Hallituskatu 2

Vanhempi tontin rakennuksista on rakennettu 1830-luvulla. Sen suunnittelijasta ei ole tietoa, mutta puiston puoleinen julkisivu tekee siitä yhden Hämeenlinnan edustavimmista puisista empiretaloista. Vuonna 1888 rakennukseen muutti Hämeenlinnan Suomalainen Tyttökoulu. Rakennusta laajennettiin Hallituskadun puolelle 1897 arkkitehtitoimisto Helin & Nyströmin laatiman suunnitelman mukaan. Myöhemmin koulu muutettiin yhteiskouluksi, jota varten vuonna 1906 rakennettiin arkkitehti H.R. Helinin piirustusten mukaan kaksikerroksinen, kivinen koulurakennus jugendtyyliin.

38 Turuntie 1

Tontin kahdesta puurakennuksesta Pikkutorin puoleinen on rakennettu vuonna 1883. Rakennuspiirustukset on allekirjoittanut A. Caween ja F.W. Lagerström. Rakennuksen julkisivut ovat ns. nikkarityyliä. Turuntien puoleinen rakennus vuodelta 1898 on arkkitehtitoimisto Helin & Nyströmin suunnittelema.

39 Saaristen koulu, Lukiokatu 27 – Saaristenkatu 15

Niin sanottu Vanha koulu, joka on Hämeenlinnan vanhin kansakoulu, rakennettiin vuonna 1881 arkkitehti

C.A. Caweenin piirustusten mukaan. Vuonna 1884 valmistui Caweenin suunnittelema lisärakennus. Molemmat puurakennukset ovat tyyliltään uusrenessanssia ja muodostavat osan Saaristenkadun länsisivun puurakennusrivistöä.

40 Birger Jaarlin katu 24

1800-luvun keskivaiheilta olevassa puurakennuksessa toimi venäläinen kansakoulu vuosina 1899–1918. Rakennuksen pihasiipi on vuodelta 1874 ja nikkarityylinen ulkovuoraus vuodelta 1890 (C.A. Caween). Kaupunkikuvallisesti rakennus liittyy Vanhan koulun rakennusryhmään.

41 Työväen asunto-osakeyhtiö Häme, Saaristenkatu 11 – Birger Jaarlin katu 31

Työväen asunto-osakeyhtiö Hämeen puiset asuinrakennukset on toteutettu rakennusmestari E.K. Ansaksen 1907 laatimien suunnitelmien mukaan. Saaristenkadun varrella sijaitseva tiilinen, rapattu rakennus on 1800-luvun jälkipuolelta. Pihalla sijaitseva ulkorakennus on päärakennusten kanssa samanikäinen. Tontin rakennukset muodostavat keskeisen osan Saaristenkadun puutalorivistöstä.

42 Kaivokadun lastentalo ja Uppsala-talo, Kaivokatu 14 – Birger Jaarlin katu 33

Kaivokadun lastentalon vanhin osa, joka on poikittain Birger Jaarlin katua vasten, rakennettiin kouluksi 1858. Tämä Hämeenlinnan Rouvasväen seuran perustama koulu toimi vuoteen 1877 saakka, jonka jälkeen rakennukseen sijoitettiin lastenkoti. Länsisiipi on rakennettu 1895, arkkitehtina Henrik R. Helin. Rakennuksen julkisivut ovat perusilmeeltään klassistiset.

Uppsalan kaupungista tuli jo viime sotien aikana Hämeenlinnan ruotsalainen kummikaupunki. Osin Uppsalasta saaduilla lahjoitusvaroilla rakennettiin 1951 kaupunginarkkitehti Olavi Sahlbergin suunnittelema ns. Uppsalatalo, jossa on mm. vanhainkoti. Osin 4-, osin 3-kerroksinen harjakattoinen, vaalean roiskerappauksen verhoama talo on tyyppillistä jälleenrakennuskauden arkkitehtuuria.

43 Ns. Puntilan talo, Hallituskatu 32 – Saaristenkatu 9

Pikkutorin empirerakennuksista edustavimpia on Hallitus- ja Saaristenkadun kulmauksessa sijaitseva puinen asuinrakennus, joka on rakennettu vuonna 1832. Saaristenkadun varrella sijaitseva pienempi puinen asuinrakennus on vuodelta 1838. Pihalla sijaitseva ulkorakennus on päärakennuksen ikäinen. Vuonna 1911 päärakennukseen liitettiin tiilirakenteinen uudisosa. Puntilan talolla on keskeinen asema Pikkutorin ja Saaristenkadun kaupunkikuvassa.

44 Eteläkatu 3–13

Eteläkadun varrelle vuosina 1919–1922 rakennetut pientalot muodostavat tyyllisesti ja kaupunkikuvallisesti eheän alueen. Rakennukset pystytettiin alun perin kaupungin vuokratonteille rakennusmestari K.B. Koskisen (3, 5, 7, 11 ja 13) ja E.K. Ansaksen (9) piirustusten mukaan.

45 Raatihuoneenkadun ja Palokunnankadun ympäristö

Raatihuoneenkadun ja Palokunnankadun varsilla on säilynyt ajallisesti kerroksellinen luku hämeenlinnalaisen liike-elämän historiaa. Alue liittyy kiinteästi torin kaupunkimaisemaan.

46 Maakunta-arkisto ja Schmausserin huvila, Arvi Kariston katu 2

Tällä paikalla toimi 1700-luvulla kruunun viinanpolttimo. 1800-luvun keskivaiheilla tontilla sijaitti olutpanimo, jonka tarpeisiin tehtiin J.F. Schmausser rakennutti vuonna 1902 tiilisen tehdasrakennuksen. Uusgoottilaisen rakennuksen piirustukset on laatinut tukholmalainen arkkitehtitoimisto AB Bröderne Herrman. Myöhemmin tehdasrakennusta on korotettu ja laajennettu 1920- ja 1950-luvuilla. Siinä toimii nykyisin Hämeen maakunta-arkisto.

Oluttehtailija Schmausserin kivinen yksityishuvila on rakennettu Vanajaveden rannalle vuonna 1902 arkkitehtien C.A. Caweenin ja Henrik Reinhold Helinin piirustusten mukaan. Tyyllisesti rakennus lukeutuu ns. kansainvälisen jugendin piiriin. Rakennuksen liittäminen viereiseen, tilapäiseksi tarkoitettuun teatteritaloon (kaupunginarkkitehti Heikki Aitola 1975) on häivyttänyt sen itsenäistä asemaa.

47 Palokunnankatu 6

Rakennusmestari Heikki Tiitolan suunnittelema kolmikerroksinen asuin- ja liikerakennus on vuodelta 1912. Rakennuttajana oli Arvi A. Karisto. Arkkitehtuuriltaan se on niukkailmeistä jugendia.

48 Arvi A. Karisto Oy:n vanha kirjapaino, Raatihuoneenkatu 1

Kariston kustannusliike rakennutti kolmikerroksisen tiilisen kirjapaino- ja sitomorakennuksen vuonna 1928

arkkitehti Väinö Keinäsen piirustusten mukaan. 1920-luvun klassismia edustavan rakennuksen julkisivut ovat puhtaaksimuurattua, tummaksi poltettua tiiltä, jota jäsentävät rapatut pilasterit. Koristeaiheet viittaavat kirjanpainamiseen ja sidontaan. Vanha painotalo muutettiin oikeustaloksi 1990-luvulla.

49 Raatihuoneenkatu 3

Lehtori J.E. Sargrenin rikkaasti koristeltu uusrenessanssityylinen asuintalo rakennettiin vuonna 1900 turkulaisen arkkitehti August Heleniuksen piirustusten mukaan. Rakennusta jatkettiin 1925 elokuvateatterisiivellä arkkitehti G.W. Nybergin piirustusten mukaan. Rakennuksen kellaritiloihin sisustettiin 1959 Antti Nurmesniemen suunnittelema ravintola Hälläpyörä.

50 Virastotalo, Raatihuoneenkatu 6

Vuonna 1875 perustettu Hämeenlinnan Anniskeluyhtiö rakennutti vuonna 1899 oman kolmikerroksisen kivitalon arkkitehtitoimisto Helin & Nyströmin laatimien piirustusten mukaan. Jugendtyyliselle rakennukselle on ominaista rikas ornamentikka, jossa rypäle-aiheet viittaavat rakennukseen käyttöön.

Rakennus on ollut kaupungin virastotalona vuodesta 1918. Rauhankadun puoleinen lisäsiipi on vuodelta 1959. Julkisivuiltaan rapatun rakennuksen suunnitteli kaupunginarkkitehti Olavi Sahlberg.

51 Raatihuoneenkatu 8– Rauhankatu 7

Huomattava hämeenlinalaissyntyinen arkkitehti-professori Armas Lindgren suunnitteli vuonna 1912 tämän tiilisen liike- ja asuinrakennuksen Rakennusosakeyhtiö Pohjalle. Talon rakennuttajana oli A.G. Skogster. Rakennuksen julkisivut ovat ankaran symmetriset ja klassistiset koristemuodot Lindgrenin myöhäistuotannolle tyypillisesti massiivisia. Rakennuksen julkisivukäsittelyssä on viittauksia keskiajan tiiliarkkitehtuuriin. Räystästä kiertää leveä kuvioitu kuparilista. Talo on toripaviljonkien lisäksi ainoa jäljellä oleva Lindgrenin suunnittelemissa rakennuksissa Hämeenlinnassa.

52 Skogsterin tavaratalo, Raatihuoneenkatu 8

Kauppaneuvos Anders Gustaf Skogster rakennutti vuosina 1906–1907 modernin tavaratalon arkkitehti Selim A. Lindqvistin piirustusten mukaan.

Raudoitetun betonin käyttö mahdollisti suurten yhtenäisten myymälätilojen muodostamisen. Talon arkkitehtuuri on yleisilmeeltään rationalistista koristemuotojen liittäessä sen ajan jugendvirtaukseen. Rakennusta on jatkettu 1920 Raatihuoneenkadun puolella poikittaisella lisäsiivellä.

53 Ns. Piparkakkutalo, Kirkkorinne 2

Kauppiaas A.G. Skogster rakennutti vuonna 1906 tämän koristeellisen nykyisin Piparkakkutalona tunnetun jugendrakennuksen perheelleen asuintaloksi arkkitehti Selim A. Lindqvistin piirustusten mukaan.

54 Raatihuoneenkatu 7 – Rauhankatu 5

Hämeenlinnan seudun vanha säästöpankki rakennutti vuosina 1909–1910 kaksikerroksisen, kivisen pankkitalon arkkitehti Walter Thomén piirustusten mukaan. Pankkitalon vieressä on vanhempi, ilmeisesti 1860-luvulla rakennettu kaksikerroksinen liike- ja asuinrakennus, joka edustaa arkkitehtuuriltaan yksinkertaisen korutonta klassismia.

55 Paavonkulma, Rauhankatu 3 – Palokunnankatu 10

Asunto-osakeyhtiö Paavonkulman osin viisikerroksinen, punatiilinen asuin- ja liikerakennus rakennettiin 1928–1929 arkkitehti Väinö Vähäkallion piirustusten mukaan. Synnytyssairaalana toiminut ”Höyhensaareksi” kutsuttu rakennus oli valmistuessaan huomattavimpia kivirakennuksia Hämeenlinnassa. Rakennuksessa on kaupungin ensimmäiset hissit. Arkkitehtuuriltaan rakennus edustaa siirtymävaihetta 20-luvun klassismista funktionalismiin ja liittyy Vähäkallion 1928 suunnittelemaan, samanaikaisesti rakennettuun Rauhankatu 5:n rakennukseen.

56 Hämeen Suoja, Palokunnankatu 25

Hämeenlinnan Suojeluskunta rakennutti talonsa 1930 arkkitehti Ragnar Wessmanin piirustusten mukaan. Valkea rapattu rakennus liittyy arkkitehtuuriltaan 20-luvun klassismiin. Pihalla sijaitsee entinen tykkivaja.

57 Asuin- ja liiketalo As Oy Jyrkänkulma, Palokunnankatu 14

Kuusikerroksinen funktionalistinen asuin- ja liikerakennus valmistui vuonna 1950 arkkitehtitoimisto Matti Lampén & Märta Blomstedtin laatiman suunnitelman mukaan. Rakennuksen julkisivut ovat terrastirappausta, pohjakerroksen pilareissa on käytetty klinkkeripäälylystä.

58 Palokunnantalo, Palokunnankatu 18

Vuonna 1873 perustettu Hämeenlinnan Vapaaehtoinen Palokunta rakennutti oman talon 1892–93 kaupungin osoittamalle tontille lääninarkkitehti C.A. Caweenin piirustusten mukaan. Rikkaasti jäsennellyn rakennuksen ensimmäinen kerros, jossa sijaitsevat kalustovajat, on tiilinen ja toinen kerros hirsinen. Keskellä sijaitseva juhlasaliosa on sivustoja korkeampi.

59 Palokunnankatu 20

Arkkitehtitoimisto Erno & Sahlbergin vuonna 1956 suunnittelema Hämeenlinnan Suomalaisen Säästöpankin talo.

60 Entinen EHO, Sibeliuksenkatu 3 – Palokunnankatu 22

Vuosina 1939–41 rakennetun funktionalistisen liikerakennuksen piirustukset on laadittu SOK:n rakennusosastolla arkkitehti Valde Aulangon johdolla. Myös arkkitehti Kai Blomstedt osallistui suunnitteluun. Tyyliään rakennus liittyy naapuritaloon Sibeliuksenkatu 5:ssä.

61 Postitalo, Palokunnankatu 13–15

Arkkitehtitoimisto Blomstedt-Lampén suunnitteli 1952 Hämeenlinnan postin liike- ja asuin-rakennuksen. Rakennuksessa on kaksi seitsenkerroksista torniosaa sekä näitä yhdistävä kaksikerroksinen postin toimistorakennus.

62 Linja-autoasema

Hämeenlinnan linja-autoasema rakennettiin Rantatorille 1958 kaupunginarkkitehti Olavi Sahlbergin suunnitelmien mukaan. Rakennuksessa ovat säilyneet aikakaudelle tyypilliset piirteet ja pintamateriaalit.

63 Wetterhoffin kotiteollisuusopisto, Palokunnankatu 9

Vuonna 1885 toimintansa aloittanut Fredrika Wetterhoffin tyttökoulu siirtyi silloisen Panimokadun varteen rantatontille 1893. Koulun vanhin tiilirakenteinen osa oli asuinrakennus ilmeisesti jo 1860-luvulta, jolloin tontti oli kunnallisneuvos J.F. Lönnholtzin omistuksessa. Vuodelta 1878 on säilynyt ulkoasun muutospiirustus (HKA). Rakennuksen keskiosaa on korotettu 1922 kerroksella (arkkitehti Lambert Pettersson). Vuonna 1929 Palokunnankadun puoleinen osa korotettiin kolmikerroksiseksi rakennusmestari Onni A. Purasen suunnitelmien mukaan.

Kadun kulman viisikerroksinen tiilirakennus on vuodelta 1937, suunnittelijana arkkitehti Harry W. Schreck. Torin puoleinen asuntolasiipi Arjanlinna on vuodelta 1933. Se on rakennusmestari Vihtori Longan käsialaa. Samoilta ajoilta on kaupunginpuutarhuri Veli Sorman pihasuunnitelma. Mika Ernon suunnittelema läsiipi on vuodelta 1960. Uusi Paasikiventien suuntainen koulurakennus on arkkitehti Esko Kahrin suunnittelema 1991.

64 Vanajaveden sairaala, Viipurintie 1, Keinusaari

Keinusaassa sijaitsevat empiretyyliset lääninsairaala ja kruununmakasiini, nykyinen taidemuseo, muodostavat ajallisesti yhtenäisen kokonaisuuden, johon Verkatehtaan teollisuusalue liittyy kiinteästi. Keinusaassa sijaitsevaa Hämeenlinnan lääninsairaalaan ryhdyttiin suunnittelemaan 1839. Intendentinkonttorissa laadittiin C.L. Engelin johdolla kahdet suunnitelmat, joista jälkimmäinen toteutettiin 1840–1844. Rakennus on lähes identtinen hieman varhaisemman Mikkelin lääninsairaalan kanssa. Sivurakennukset korotettiin 1880-luvulla kaksikerroksisiksi, ja 1929 laajennettiin päärakennusta arkkitehti Yrjö Sadeniemen suunnitelman mukaan. Vuonna 1962 sairaalaa laajennettiin arkkitehti Kauko Kokon suunnitelman mukaan. Muutoksista huolimatta sairaalan Viipurintien puolelle näkyvät rakennukset vastaavat yhä pääpiirteissään Engelin alkuperäissommitelmaa.

65 Hämeenlinnan Taidemuseo, Viipurintie 2, Keinusaari

Hämeenlinnan Taidemuseon rapattu tiilirakennus on vanha kruununmakasiini, joka rakennettiin 1838 intendentinkonttorissa laadittujen piirustusten mukaan (1837, C.L. Engel, A.W. Arppe). Vuonna 1952 rakennus sisustettiin kaupungin taidemuseoksi kaupunginarkkitehti Olavi Sahlbergin piirustusten mukaan. 2000-luvun alun peruskorjausta suunnittelee arkkitehti Lasse Kosunen.

Toinen tontilla sijaitseva tiilimakasiini on rakennettu 1850-luvulla intendentinkonttorissa laadittujen piirustusten mukaan (1852 E.B. Lohrmann, O. Långhjelm). Tämä ns. Lohrmannin rakennus on korjattu 1997 museokäyttöön (arkkitehti Hannu Kiiskilä). Näiden makasiinien välissä sijaitseva kaksikerroksinen hirsirakennus on rakennettu 1827 tarkk'ampujapataljoonan varastorakennukseksi Parolaan. Kun Keinusaari 1832 muodostettiin keisarillisella määräyksellä kruunun makasiinialueeksi, siirrettiin rakennus tänne, ja sitä

alettiin käyttää viljavarastona.

66 Verkatehtaan alue, Keinusaari

Hämeenlinnan Verkatehdas Oy perustettiin vuonna 1895. Se oli tuolloin ja vielä pitkään kaupungin huomattavin teollisuuslaitos. Tiilisistä tehdasrakennuksista vanhin, kutomo-osa, on tältä ajalta. Rakennusta on myöhemmin lisärakennettu mm. jugendtyylisellä konttoriosalla 1907. Vuonna 1895 valmistui myös voimakeskus. Verkatehdas oli kaupungin ensimmäisiä sähkövoiman käyttäjiä. Kehräämö ja korjauspaja valmistuivat 1897. Karstalankakehräämö valmistui 1914, minkä jälkeen tehdasta on laajennettu kampalankakehräämöllä ja varastotiloilla. 1920-luvun lopulla tehdas siirtyi Amberlan perheelle ja tuotantoa kehitettiin voimakkaasti. Rakennuksia laajennettiin, mm. 1937 rakennettiin uusi karstalankakehräämö vinottain paja- ja värjäämö rakennuksen jatkoksi.

Tehdasalueen ja makasiinien tuntumassa oleva ns. Pinellan huvila rakennettiin 1906 isännöitsijän asunnoksi. Nimensä rakennus on saanut Pinellan puistikosta, jossa sijaitsi aikanaan samanniminen ravintola. Keinusaarentien varrella sijaitsee samanikäinen jugendtyylinen asuinrakennus.

Parhaimmillaan 1300 työntekijää työllistäneen Verkatehtaan toiminta hiipui 1960-luvulle tultaessa ja tuotanto lakkasi lopullisesti 1963. Hämeenlinnan kaupunki osti tehdasalueen 1978, minkä jälkeen vanhoissa tehdastiloissa on toiminut lukuisia yrittäjiä ja laitoksia. Hämeenlinnan Verkatehtaasta on kehittynyt viime vuosikymmenten saatossa monipuolinen, elävä kulttuurikeskus.

67 Rautatieaseman ympäristö

Aseman ympäristön, aiemmin Kiistalana tunnetun alueen asemakaavoitus alkoi 1912, kun kaupunki oli pakkolunastanut Kiistalan maat käyttääkseen ne satama-, varasto- ja teollisuusalueiksi. Arkkitehtitoimisto Jung & Bomanssonin laatima asemakaava hyväksyttiin valtuustossa 1913 ja vahvistettiin 1917. Edellä mainittujen toimintojen lisäksi kaavaan tuli myös asuntokortteleita rautatieaseman aukiolta säteittäisesti lähtevien katujen varsille. Hämeentie sai esplanadimaisen puistokatuluonteen. Asemakaavaan tehtiin joitakin muutoksia 1918. Muutokset suunnitteli arkkitehti Birger Brunila.

68 Hämeenlinnan rautatieasema

Rautatieliikenne Suomessa alkoi 1862, jolloin Helsingin ja Hämeenlinnan välinen rata avattiin liikenteelle. Arkkitehti C.A. Edelfeltin piirtämä tiilinen asemarakennus tuhoutui kaupungin valtauksen yhteydessä 1918. Arkkitehti Thure Hällströmin suunnittelema uusi asemarakennus valmistui 1921. Arkkitehtuuriltaan punatiilinen rakennus liittyy aikansa barokkivaikutteiseen klassisismiin. Rakennuksen matalampaa siipiosaa on jatkettu 1960-luvulla.

Asema-alueella on tiilinen veturitalli, puinen tavaramakasiini sekä pieni tiilinen varasto 1870-luvulta. Aseman eteläpuolella on tiilinen varastorakennus sekä kaksi puista asuinrakennusta 1900-luvun alkupuolelta. Asema-aukiota koristavat lehmuskujat.

69 Cajanderintien–Hämeentien alue, Matkustajakoti Vanaja

Cajanderintien länsipuolinen yhtenäinen 1940-luvun kerrostalorivistö muodostaa kaupunkikuvallisesti arvokkaan kokonaisuuden. Hämeentien ja Viipurintien kulmassa oleva tornitalo on kaupunkikuvallisenä maamerkinä kuten idempänä Hätilän tornikin.

- Hämeentie 2, Olavi Sahlberg ja Mika Erno 1955
- Cajanderintie 1 – Viipurintie, Helge Lundström 1947
- Cajanderintie 3, Martti Riihelä 1947
- Cajanderintie 5, Vihtori Lonka
- Cajanderintie 7, Valdemar Buturlin 1940
- Hämeentie 7, Eija ja Olli Saijonmaa 1961
- Hämeentie 5, Toivo Korhonen 1958
- Hämeentie 3, Helge Lundström 1945–49
- Hämeentie 12, Kulutusosuuskuntien Keskusliitto/Teuvo Lindholm ja Reino Minkkinen 1972
- Hämeentie 6–8, Erik Lindroos 1955
- Hämeentie 4, SATO 1954

Matkustajakoti Vanajan klassisistinen liike- ja asuinrakennus on rakennettu 1928 arkkitehti Arvo Hännisen laatiman suunnitelman mukaan. Kulmarakennuksena sillä on huomattava kaupunkikuvallinen merkitys asema-aukion laidalla.

70 Mensa

Asemarakennuksen ympäristöön liittyy läheisesti Hämeentien liike-, asuin- ja teollisuusrakennusten kokonaisuus sekä Mensan tehdaskiinteistö, jonka punatiilinen, funktionalistinen tehdasrakennus on pääosin 1930-luvulta. Vanhin osa, arkkitehti Yngve Lagerbladin suunnittelema tiilirakennus on vuodelta 1927. Mensa oli alkuaan osa Hämeenlinnaan keskittynyttä puolustustarviketeollisuutta, sen ytimenä on 1927 perustettu Sotilassäilyke Oy. Se laajentui Mensa Oy:ksi 1939, minkä jälkeen tehdasta on laajennettu useaan otteeseen. Funktionalistinen konttorirakennus valmistui vuosien 1940-42 laajennuksen yhteydessä. Arkkitehtina oli Jaakko Tähtinen. Tontin lounaisosassa sijaitseva kaksikerroksinen tiilirakennus valmistui 1947 arkkitehti Erik Bryggmanin suunnitelman mukaan, ja se laajennettiin nykyiseen asuunsa 1949–50 kaupunginarkkitehti Olavi Sahlbergin piirustuksin.

71 Varikonniemi

Linnaa vastapäätä sijaitsevalla Varikonniemellä on aina ollut strategisesti merkittävä asema. 1700-luvulla linnasta johti silta Varikonniemeen, joka oli tuolloin peltona ja niittynä. Kun rautatie valmistui 1862, syntyi alueelle teollisuutta. Ensimmäinen saha, Hämeenlinnan Höyrysaha, perustettiin 1873 ja toiminta jatkui vuoteen 1950. Porvoolainen puutavarayhtiö Aug. Eklöf omisti sahan 1893–1942. Tästä aikakaudesta – saha oli aika ajoin Sisä-Suomen suurimpia – on jäljellä kaksi 1900-luvun alussa rakennettua tiilirakennusta. Tiilinen voimakeskus piippuineen on vuodelta 1926. Tämän jälkeen alue kuului puolustusvoimille aina vuoteen 1986. Varikkotoiminta antoi alueelle sen nykyisen nimen. Toiminnasta on jäljellä pistoraitteita ja niiden varsilla olleitten varastorakennusten perustuksia.

72 Valtion pukutehtaan makasiini

Puolustusvoimien talousvarikon käytössä oleva kaksikerroksinen tiilimakasiini on rakennettu 1860-luvulla intendentinkonttorissa laadittujen piirustusten mukaan. Venäläinen sotaväki tarvitsi sitä rautateitse saapuvien elintarvikkeiden varastointiin. Suomen armeijan vaatetusvarikko otti rakennuksen käyttöönsä 1918. Vaatetusvarikko, myöhempi armeijan pukimo, toimi Hämeenlinnassa vuoteen 1931, jolloin se siirtyi Riihimäelle. Valtion Pukutehtaaksi muuttuneena se palasi Hämeenlinnaan 1954. Tiilinen uudisosa niveltyy hyvin vanhaan makasiiniin. (PLM:n rakennusosasto Heidi Vähäkallio-Hirvelä 1953). Siihen liittyy kolmikerroksinen hallintorakennus. Myymäläsiipi on tehty 1970-luvulla.

73 Vanha hautausmaa, VIII kaupunginosa

Kun Hämeenlinnan kaupunki 1770-luvulla siirrettiin nykyiselle paikalleen, sijoitettiin seurakunnan hautausmaa kaupungin rajojen ulkopuolelle. 1800-luvun kuluessa hautausmaata laajennettiin useaan eri otteeseen. Vuonna 1873 otettiin käyttöön Ahveniston hautausmaa ja vanha hautausmaa jäi puistoksi, jonka seurakunta 1906 luovutti kaupungin hoitoon. Hautausmaalla sijaitsee empiretyylinen Nordenswan-suvun hautakappeli.

Vanhan hautausmaan reunalla on ortodoksinen kirkko, joka on arkkitehti Mika Ernon suunnittelema 1962.

74 Suomen kasarmit, VII kaupunginosa

Vuoden 1878 asevelvollisuuslain voimaantultua läänien pääkaupunkeihin rakennettiin kasarmialueet vuosina 1881–83. Myös Hämeenlinnan 7. tarkk'ampujapataljoonan kasarmialue on rakennettu Yleisten rakennusten ylihallituksen laatimien tyyppi- ja piirustusten mukaan. Suunnittelutyöstä vastasi pääasiassa arkkitehti August Boman. Neljästä puisesta miehistörakennuksesta on säilynyt vain yksi. Ehjänä on sen sijaan säilynyt päällystön puisten asuinrakennusten muodostama yhtenäinen rivi alueen itälaidassa.

Kasarmialueen keskellä sijaitsevat vanha päävartio sekä hieman sivummalla tiilinen leipomo sekä verstaas- ja varushuonerakennukset. Turuntien varrella olevat tiiliset miehistökasarmit samoin kuin tiilinen upseerikerhorakennus ovat 1910-luvulta. Nämä venäläisen kasarmiarkkitehtuurin tyyppilliset tiilirakennukset on jäsennetty poikkeuksellisen rikkaasti.

Suomen kasarmit on valtakunnallisesti arvokas kulttuurihistoriallinen ympäristö.

75 Myllymäki, VII kaupunginosa

Myllymäki on ollut kaupungin perinteinen riihi- ja myllyalue, jolle ensimmäiset asuinrakennukset ilmestyivät 1820-luvulla. Alueen varhaisimmat asukkaat olivat pääasiassa käsityöläisiä, mylläreitä, ajureita ja työläisiä. 1800-luvun keskivaiheilla asutus lisääntyi ja alue palstoitettiin kaupungin toimesta. Myllymäen nykyinen rakennuskanta on vanhimmilta osin 1800-luvun loppupuolelta. Pääosin puinen rakennuskanta on 1900-luvun alkupuolelta. Ensimmäinen asemakaava vuodelta 1936 on Elias Kaalamon käsialaa.

Vaikka alueen rakennuskanta on monilta osin uusiutunut, on Myllymäki yhä ajallisesti kerroksellinen, moni-ilmeinen kaupunginosa.

Myllymäen kansakoulun suunnittelusta järjestettiin 1907 arkkitehtikilpailu, jonka voitti Walter Jung. Koulun rakennutti kilpailuun osallistunut rakennusmestari V.F. Alanen ostamalleen tontille omilla varoillaan vuosina 1912–14 omien piirustustensa mukaan. Hän myi koulutalon tontteineen kaupungille 1914. Uusi, kivinen osa rakennettiin 1949–50 (suunnitelmat 1947 Olavi Sahlberg/Hämeenlinnan kaupungin rakennustoimisto)

Korttelin keskellä on arkkitehti Wilhelm Tötterströmin 1902 suunnittelema kunnalliskoti. Kunnalliskoti ja erillinen mielisairaalaosasto rakennettiin 1909–10 rakennusmestari Alasen johdolla. Samalla tontilla sijaitseva entinen Etelä-Hämeen keskusammattikoulu on Risto-Veikko Luukkosen 1954 suunnittelema. Kokonaisuuteen kuuluu opetusrakennusten lisäksi kaksi asuinkerrostaloa ja yksikerroksinen asuinrivitalo.

Toivontie 1–3:n kaksikerroksiset hirsirakenteiset kerrostalot valmistuivat heti sotien jälkeen 1945 arkkitehti Harry W. Schreckin suunnitelmien mukaan. Kaupunki rakensi nämä vuokratalot lievittämään ajan ankaraa asuntopulaa. Rakennuksiin tuli kaikkiaan 24 pientä huoneistoa.

76 Kauriala, VIII kaupunginosa

Nimi Kauriala viittaa paikalla olleeseen kylään. Vanhin rakennuskanta on suurimmalta osin 1900-luvun alkupuoliskolta, mutta myös varhaisempia, 1800-luvulta peräisin olevia rakennuksia on seminaarin luona. Kaurialan kaupunginosa rakennettiin suunnitelmallisesti pääosin sodan jälkeen. Ensimmäinen asemakaava hyväksyttiin jo 1925, mutta alue rakentui pääosin Elias Kaalamon, Tampereen asemakaava-arkkitehdin, 1938 laatiman kaavan mukaisesti. Kaurialan kaupunkikuva on selkeä ja omaleimainen. Sen säteittäinen kaavaratkaisu on ainoa laatuaan Hämeenlinnassa.

Parolantien varsi on Hämeenlinnan laajimpia yhtenäiseen suunnitteluun perustuvia 1940–60-luvun asuntoalueita. Varhaisimmat kerrostalot olivat arkkitehtitoimisto Lappi-Seppälä & Martaksen suunnittelema keskieuropalaisvaikutteinen Lamellitalo, joka on tullut kuuluisaksi mm. Irwin Goodmanin lapsuudenkotina, sekä mm. Helsingin Tennispalatsin suunnittelijana tunnetun Helge Lundströmin piirtämä Parolantie 6. Monet alueen kerrostaloista ovat Olavi Sahlbergin ja Mika Ernon käsialaa. Lamelli- ja tornitaloihin liittyi mm. laaja lasten liikennepuisto, jonka jäljet ovat yhä havaittavissa alueen keskeisen korttelin pihastutuksina.

Eino Leinonkatu 3, 5, 7, 9–11: Rakennusyhtymä Asunnon (Kummila Oy:n) rakennuttama Arava-asuntoalue sijaitsee Eino Leinonkatu 3–11:ssä. Arkkitehtuuri-toimisto Salmio-Toiviainen suunnitteli 1947–49 koko korttelin suuruisen Kaurialan asuntoalueen, joka ei toteutunut sellaisenaan. 1940-luvun lopulla rakennettiin Eino Leinonkatu 9–11 ja vuosina 1955–56 Eino Leinonkatu 3, 5 ja 7.

Hämeenlinnan alakansakouluseminaari perustettiin 1919, ja oma koulurakennus valmistui 1930 Yleisten rakennusten ylihallituksen laadittujen piirustusten mukaan (1928 Y. Sadeniemi, Hj. Åberg, E. Schroderus). Klassisistista rakennusta on myöhemmin laajennettu arkkitehti Elsa Arokallion suunnitelman mukaan.

Seminaarin ja vanhan hautausmaan väliin jääviä kortteleita kutsutaan Alasen kaupunginosaksi. Alueen rakennukset ovat pääasiassa 1900-luvun alusta, monet rakennusmestari V. Fr. Alasen urakoimia. Alueen rakennuksista vanhin on 1800-luvun loppupuolella rakennettu Armas Launiksen katu 6 – Lukiokatu 32. Eureninkadun varrella on yhtenäinen jugendrakennusten ryhmä vuodelta 1909. Alanen rakennutti 1917 talon itselleen Kaarlo B. Koskisen suunnitelmien mukaan.

Hämeenlinnan yksityinen tyttökoulu sai omat tilat 1927, kun arkkitehti Toivo Salervon piirtämä koulurakennus valmistui. Rakennusta laajennettiin jo 1935. Parolantien puoleinen kauniisti sopeutuva lisärakennus on vuodelta 1951, arkkitehteina Helena ja Hannu Vainio.

Kaurialan kansalaiskoulun (nyk. yläaste) suunnittelusta järjestettiin kilpailu 1956 kolmen arkkitehdin kesken. Arkkitehti Viljo Revell voitti kilpailun, mutta kuoli kesken suunnittelun. Alkuperäisen voittaneen ehdotuksen mukaan koulurakennus oli yksikerroksinen, luokkarakennus rakennettiin kuitenkin kolmikerroksisena. Rakentaminen toteutettiin kolmessa vaiheessa 1959, 1963 ja 1965.

77 Poltinahon kasarmialue, IX kaupunginosa

Poltinaho on ollut sotaväen harjoituskenttänä jo Ruotsin vallan aikana 1700-luvulla, jolloin Hämeen-Uudenmaan rakuunarykmentillä oli siellä leirinsä. Alueella toimi 1700-luvun lopulla myös tiiliruukki. Krimin

sodan aikana 1855 rakennettiin ensimmäiset sotilassairaala- ja varastorakennukset. Tältä kaudelta on jäljellä yksi sairaalaparakki, pitkä hirsinen yksikerroksinen rakennus. Aluetta täydennettiin venäläisaikana 1880-luvulla ja 1910-luvulla. Vaihtelevan ikäisestä rakennuskannasta mainittakoon Turuntien varren punatiilinen kasarmirakennus, rapattu asuinrakennus ja viestikorjaamo vuodelta 1913, puinen soittokunnan rakennus 1880-luvulta sekä puukasarmi, joka on ollut toimiupseerikerhona. Kasarmialuetta on täydennetty sotien jälkeen.

Donin kasakkarykmentin hevosia varten rakennetut kaksi tiilistä tallia sijaitsevat Poltinahontien varrella. Hattelmalantien varrella oleva on rakennettu 1900-luvun alussa, Ahveniston puoleinen on 1850-luvulta.

Poltinahon lähellä on Ahveniston harjun kupeessa sijaitseva kaupungin vesilaitoksen kaksikerroksinen tiilirakennus, joka valmistui 1910, piirtäjänä ja työnjohtajana rakennusmestari Otto Tolonen. Jugendvaikutteinen laitosrakennus on säilyttänyt alkuperäiset piirteensä. Lähellä on vesilaitokseen liittynyt asuinrakennus samalta ajalta.

78 Paukkulan omakotialue

Paukkulan asemakaava ja talotyypit suunniteltiin Hämeenlinnan kaupungin arkkitehtiosastolla O. Sahlbergin johdolla. Tallimestarintien puoli valmistui 1951 ja Ratsumiehentien puoli 1956. Puolitoistakerroksiset omakotitalot sijaitsevat viistosti katulinjaan nähden. Alue on säilyttänyt erittäin hyvin yhtenäisen asunsa.

79 Ahveniston siunauskappeli, IX kaupunginosa

Ahveniston hautausmaa on perustettu vuonna 1873. Arkkitehti Ilmari Launiksen piirtämä siunauskappeli on vuodelta 1928. Laajennus on arkkitehti Heikki Aitolan suunnittelema. Hautausmaalla on Novoschiloff-suvun pieni hautakappeli.

80 Ahveniston uimalaitos

Ahveniston urheilukeskus rakennettiin 1951 arkkitehtien Ilmari Niemeläisen ja Olavi Sahlbergin piirustusten mukaan. Vuonna 1952 se oli Helsingin olympiakisojen nykyaikaisen viisiottelun yhtenä näyttämönä. Ilmari Niemeläinen, joka oli itsekin menestynyt uimahyppääjä, laati 1949 suunnitelmat, joiden mukaan uima-allas rakennettiin. Olavi Sahlberg suunnitteli pukusuojan 1951 ja kahvilarakennuksen 1952. Urheilukeskuksen rakennukset on suojeltu 1995 rakennussuojelulain nojalla. Olympialaisten aikaan viisiottelun kilpailuja järjestettiin myös muualla Hämeenlinnassa. Maahockey-ottelut pelattiin Kaurialan urheilukentällä ja ammunta oli Poltinahon ampumaradalla. Kisamajoitus oli järjestetty naisille Myllymäen kansakouluun ja miehille Hämeenlinnan lyseoon. Neuvostoliittolaiset urheilijat majoitettiin Aulangon alueella.

81 Ahveniston ortodoksinen kirkko, IX kaupunginosa

Ahveniston sotilashautausmaalle rakennettiin jo 1840-luvulla pieni kirkko. Nykyinen, vaatimaton länsitornillinen puukirkko on vihitty käyttöön 1894. Se liittyy läheiseen parantola-alueeseen.

82 Ahveniston parantola, IX kaupunginosa

Arkkitehti Jussi Paatelan suunnittelema Ahveniston keuhkotautiparantolan funktionalistinen sairaalarakennus on valmistunut vuonna 1938. Keskussairaala-alue on laajennettu 1970-luvulla (arkkitehtina Marja ja Erkki Virta). Alueella on myös ylläikärien asuintaloksi suunniteltu funktionalistinen rakennus (Jussi Paatela 1938). Entinen lääkärin kaksikerroksinen asuinrakennus parantolan vieressä on samalta ajalta.

83 Asevelikylä, IX kaupunginosa

Pääasiassa 1940-luvulla rakentunut Ahveniston Asevelikylä muodostaa nykyisin yhtenäisen ja viihtyisän asuinalueen. Alueella on myös 1960-luvun tyyppitaloja.

84 Kankaantaustan kaakkoisosaa, Linnunradan omakotialue, koulut

Kankaantausta liitettiin 1948 alueliitoksessa maalaiskunnasta kaupunkiin. Uuden pientaloalueen asemakaavan laati kaupungin asemakaava-arkkitehti Mika Erno. Linnunradan asemakaava on vuodelta 1951, rakennukset ovat Puutalo Oy:n tyyppitaloja 1950-luvun puolivälistä. Yksikerroksiset vaakalaudalla verhotut yhden perheen talot sijaitsevat vinosti katulinjaan nähden.

Kankaantaustan koulu aloitti toimintansa vuokrahuoneissa 1893, koulutalo rakennettiin 1894. Erillinen alakansakoulu valmistui 1938 (piir. 1930 HKA). Vuonna 1944 koulua käytettiin sairaalana. Pihalla on punainen hirsinen pieni rakennus vuodelta 1924.

Entinen Siipikarjanhoitokoulu, ns. kanakoulu on rakennettu 1929. Kaksikerroksisen, klassisistisen

rakennuksen sisätilatkin ovat säilyneet varsin hyvin.

85 Hattelmalan kylämaisema ja Hattelmalan harju, Suvikas

Kylä mainitaan historiallisissa lähteissä 1470, kylässä oli jo 1500-luvulla 9 taloa. Kyläryhmästä ovat jäljellä Klemolan ja Lassilan talot. Vanha maantie kulkee Lassilan entisen ratsutilan tonttialueen lävitse. Hieron talon tilustie noudattaa Hattelmalanjärven vanhaa noin metrin korkuista rantatörmää. Sekä Lassilan että Hieron paikoilla on arkeologisten löytöjen perusteella rautakautisia asuinpaikkoja.

Lassilan päärakennus on rakennettu 1926 ja uudistettu arkkitehti Aarne Sarvelan suunnitelmien mukaan 1934. Tilalla on talousrakennuksia 1900-luvun alusta sekä harmaakivinen navetta 1898, johon on hakattu rakentajien nimiä.

Hattelmalan harju on tullut tunnetuksi näköalapaikkana niin J.L. Runebergin kuin Bertolt Brechtinkin tuotannon kautta. 1960-luvulla harju silvottiin pahoin moottoritietä rakennettaessa. Tällöin tuhoutuivat osittain venäläisten 1860-luvulla rakentamat tykkipatterit. Jäljelle jäänyt osa Hattelmalan harjua muodostaa kuitenkin yhä merkittävän kokonaisuuden. Kapea tie kulkee harjun laella. Kaupungin rakennuttama näköalatasanne on vuodelta 1937.

Suvikas on entinen Harvialan kartanon lampuotitila, joka sittemmin oli kauan säätyläisomistuksessa. Vuonna 1858 omistajaksi tuli eversti Gustav von Becker, jonka aikana rakennukset rakennettiin nykyiselle paikalleen Kivimäkeen Hattelmalanjärven penkereelle. Päärakennus on siirretty Luolajan kylästä 1860-luvulla. Nykyisen omistajasuvun haltuun asumaton tila tuli 1936. Silloin päärakennus vuorattiin ja uudistettiin nykyiseen asuunsa. Hattelmalanjärven puolella on huvimaja 1860-luvulta. Suvikkaaseen kuulunut punainen sivurakennus ja kivenavetta on 1930-luvulla erotettu omaksi tilakseen, Sania. Talousrakennuksista on jäljellä vain vanha aitta, joka on 1940-luvulla yhdistetty puuvajaan.

86 Rekolan kappalaisen pappila

Vanajan seurakunnan kappalaisen pappila on sijainnut tällä paikalla Vanhan Helsingintien varrella 1600-luvun puolivälistä lähtien. Nykyinen päärakennus pystytettiin 1886 opettaja K.V. Saarisen piirustusten mukaan. Kirjailija Aarni Kouta on syntynyt Rekolassa 1884. Fyysinen yhteys Vanajan kirkolle on tänä päivänä liikenneväylien pirstoma.

87 Luolajan kylä ja kulttuurimaisema

Hattelmalanjärven rannoille sijoittuvien Luolajan ja Hattelmalan kylien pysyvä asutus lienee rautakautista perua. Tähän viittaavat peltoaukean keskeltä kohoavan Kalmaanmäen polttokalmiston löydöt. Historiallisissa lähteissä Luolaja mainitaan ensi kerran 1385. Vanhassa kyläkeskuksessa on jakotoimitusten jälkeen säilynyt Laurilan, Alaspään ja Seppälän rakennusryhmät. Alaspään hirsinen, huonoon kuntoon päässyt päärakennus on vuodelta 1895. Laurilan puiston ympäröimä rakennusryhmä 1920-luvulta on E.A. Talpon käsialaa. Seppälän päärakennus ja luonnonkivinen karjarakennus ovat 1900-luvun vaihteesta. Käpypolun varrella on taitekattoisia rakennuksia ja kivenhakkaajan verstaas.

Maantien varrella sijaitseva Luolajan seuratalo on rakennettu VPK:n ja raittiusyhdistyksen toimesta Ali-Raakkulan maille 1931.

Luolajan koulu perustettiin 1920 osana Vanajan koululaitosta. Se aloitti toimintansa Voutilan sotilasvirkatalossa. Ensimmäinen koulurakennus valmistui 1924 Arvi Lampisen urakoimana. Maa-alue ostettiin maanviljelijä Tiitus Seppälältä. Uusi kivinen koulurakennus rakennettiin vuosina 1950–1952 arkkitehti Jaakko Ilveskosken piirustusten mukaan.

Kyläkeskuksen ja Hattelmalan harjun välinen viljelymaisema jatkuu Hattelmalan kylän puolella. Kalmaanmäelle on haudattu nälkävuosina kuolleita, ja vielä 1800-luvun lopulla mäki oli aidattu hautapaikka. Kylän eteläpuolella Alajärven ja Iso-Munakkaan välissä on ensimmäisen maailmansodan aikaisia venäläisten rakentamia maalinnoitteita.

1850-luvulla Luolajan kylän lävitse tehtiin Rehbinderin oikaisuna tunnettu Härkätien uusi suunta Alajärven eteläpuolitse Koskensillan ylitse.

88 Vuorentaan kulttuurimaisema

Vuorentaan kylän kiinteä asutus lienee syntynyt keskiajalla. Varhaisemmasta kulttuurista kertoo pellon keskellä sijaitseva uhrikivi. Hämeen Härkätie kulkee kylän läpi. Jakotoimitusten tuloksena kiinteä kyläasutus

on hajonnut 1800-luvun lopulta alkaen. Vuorentaan kulttuurimaisemalle ovat ominaisia avarat peltonäkymät, joita elävöittävät koivukujien reunustamat tiet.

Mikkolan entisen ratsutilan päärakennus on 1890-luvulta, ja sitä on jatkettu 1909. Samanikäisiä ovat myös talli ja pieni aitta. Vanha päärakennus on 1700-luvun lopulta, ja se siirrettiin nykyiselle paikalleen kylätontilta 1893.

Rääpiälän rusthollin päärakennus on vuodelta 1928. Tältä ajalta ovat sementtitiiliset navetta ja viljamakasiini. Rääpiälä siirtyi Hämeenlinnan kaupungin omistukseen lastenkodiksi 1940-luvulla. Päärakennukseen on rakennettu lisäsiipi.

Nukarin entinen ratsutila siirrettiin kyläkeskuksesta nykyiselle paikalleen vuonna 1928. Klassistinen sementtitiilinen rapattu päärakennus on rakennusmestari E.A. Talpon käsialaa. Kaikki talousrakennukset ovat samalta ajalta. Nelilapekattoinen viljamakasiini on siirretty vanhalta talotontilta.

Laajan viljelymaiseman pohjoispuolella on Härkätien varrella Tiirinkosken rakennusryhmä. Pihapiirin vanhin rakennus on punamullattu, paritupatyypinen, ns. pakarirakennus. Tilanhoitajan asuntona ollut nykyinen päärakennus on vanhimmita osiltaan vuodelta 1906, samoin tiilinen vilja-aitta. Tiirinkoski on kuulunut Kirstulan kartanoon vuoteen 1921 asti.

Ässälä on entinen ratsutila, jonka tiilinen rapattu päärakennus on valmistunut 1936. Pihapiirissä on kivenavetta vuodelta 1906, tiilinen karjarakennus vuodelta 1952 ja luhtirakennus 1760-luvulta.

Hämeenlinnan kaupunki osti 1945 maalaiskunnan puolelta Rääpiälän tilan uutta kunnallis- ja vanhainkotia varten. Vuorentaan vanhainkodin suunnittelusta järjestettiin 1948 kutsukilpailu, jonka voitti arkkitehti V.R. Rytöhongan ehdotus. Suunnitelmien toteutukseen osallistuivat Rytöhonka ja Ilmari Ahonen. Rakennustöihin päästiin olympiavuonna ja rakennus otettiin käyttöön loppuvuodesta 1953. Rakennuksen julkisivut ovat roiskerappauksineen, liuskekivisokkeleineen ja ikkunamuotoineen tyypillistä 1950-luvun arkkitehtuuria.

89 Hämeen Härkätie

Kuuluisan Hämeen Härkätien iästä ei ole varmaa tietoa. Todennäköisesti se on kehittynyt yhtenäiseksi maantiekseksi varhaiskeskiajalla. Se muodosti toisaalta keskeisen pyhiinvaelluspolun Turun ja Hattulan välillä ja toisaalta yhdystien Turun ja Hämeen linnojen välillä. Myöhäiskeskiajalla se oli maamme merkittävimpiä teitä. Hämeen Härkätie on säilyttänyt perinteisen linjauksensa pääpiirteissään varsin hyvin. On kuitenkin muistettava, että keskiajalla ja uuden ajan alussa yleiset maantiet olivat nykyisen mittapuun mukaan polkuja tai kärryteitä.

Hämeenlinnassa Härkätiellä on kaksi linjausta, jotka yhtyvät Rengon kirkonkylässä. Toinen, vanhempi linjaus on kulkenut pitkin Hattelman harjua kääntyen sieltä kohti lounasta ja edelleen Alajärven ja Iso-Munakkaan välisen kannaksen ylitettyään kohti Renkoa. Paremmiin on säilynyt Ojoisista Vuorentaan ja Hattulan Kouvalan kautta Renkoon johtanut linjaus, joka on otettu käyttöön mahdollisesti uuden ajan alussa. Pullerimäellä Härkätien ja Hiidentien yhtymäkohdassa on Parolankylän vanhaa asutusta ns. Viisarissa. Risteyksessä on vanha kaupparakennus.

Hämeen Härkätie on valtakunnallisesti arvokas kulttuurihistoriallinen ympäristö.

90 Hakalanniemen huvila-alue

Aulankoa vastapäätä sijaitseva Hakalanniemi on vanhaa huvila-aluetta. Aikoinaan paikalla oli Hakalan torppa, jonka vaiheet liittyvät 1600-luvulla Ojoisten kartanon ja Hämeen linnan historiaan. 1600-luvun kartoissa se esiintyy Haga-nimisenä. 1800-luvulla torpan maille syntyi huvila-asutusta. Alueen huviloista on säilynyt vain kolme – niistäkin kaksi, Kuusistontie 8 ja 6, varsin huonokuntoisina. Näistä edellinen edustaa suurine avokuisteineen rikasmuotoista 1800- ja 1900-lukujen vaihteen huvila-arkkitehtuuria.

91 Hatunniemen huvila-alue

Kirstulan kartanoalueeseen liittyy Hatunniemen vanha huvila-alue, jonne johtaa pellon poikki pitkä lehmuskuja. Alueen huviloista puolisen tusinaa on 1900-luvun alkupuolelta, joskin myös uudisrakentamista on tapahtunut. Arkkitehtuuriltaan kiinnostavin on pyöröhirsinen Ilonpisanan huvila (Raamattuopisto). Siihen liittyy punainen hirsirakennus 1930-luvulta. Rannanpuoleiset jugendhuvilat (4:15, 4:6, 4:7 ja 4:8) ovat pääosin hyvin hoidettuja.

92 Kirstulan kartano ja kulttuurimaisema

Kirstulan kartanon kantatilana on vanha Porilan ratsutila, johon on myöhemmin liitetty useita tiloja. Kirstulan osin kaksikerroksinen, puinen päärakennus on ilmeisesti vanhimmilta osin vuodelta 1817. Rakennuksen keskiosaa korotettiin noin 1850, jolloin se sai nykyisen empireasun. Yläkerrokseen valmistui 1939 taiteilija Hannes Autereen suunnittelema pohjalaistuvaksi sisustettu kotimuseo. Rakennuksen pohjoispäässä on 1960-luvulla valmistunut matala siipirakennus.

Asuinpihaa reunustaa vanhaksi päärakennukseksi nimitetty pitkä siipirakennus, joka lienee 1700-luvun lopulta sekä toinen puinen asuinrakennus, joka on rakennettu 1870-luvulla pystyhirsistä tilanhoitajan asuinrakennukseksi. Kirstulan vanha, laaja kartanopuisto on villiintynyt.

Talospihan puolella on entinen meijeri, joka on muutettu asuinkäyttöön sekä tiilinen talli vuodelta 1924. Tiilinen, Pälkäneentielle hyvin näkyvä viljamakasiini on samalta ajalta. Talospihan vanhimpia rakennuksia lienee 1800-luvulla rakennettu pakari- ja työväenasuinrakennus. Kirstulan mailla on perimätiedon mukaan valmistettu muinoin tiiliä. Makasiinin pohjoispuolisella pellolla on tutkimaton tiiliuunin jäännös.

93 Sairion asuinalue

Sairion kaupunginosa on entisiä Saaristen virkatalon maita. Alueen asemakaavoitus sai alkunsa 1912, kun arkkitehtitoimisto Jung & Bomansson laati suunnitelman rantavyöhykkeen kortteleiden rakentamiseksi. Kaavassa oli 124 asuin- ja 11 tehdastonttia. Kaupunginvaltuusto hyväksyi sen 1913. Arkkitehti Elias Kaalamon laatima, edellistä laajemmin alueen käsittävä asemakaava vahvistettiin 1936. Aulangontien pohjoispuolisen alueen rakennuskanta on pääosin 1940–50 -luvulta.

Sairion päiväkotitoimii entisessä Sairion keuhkotautiparantolan rakennuksessa, joka on rakennusmestari E.A. Talpon 1930 suunnittelema. Vanajaveden puoleisella sivulla on suuri avoin lepopaviljonki. Puinen piharakennus lienee samalta ajalta.

Sairion ranta on ollut teollisuusaluetta 1920-luvulta lähtien. Alueella toimi pitkään vaneritehdas, jonka viimeisetkin rakennukset purettiin vuosituhatvuoden vaihtuessa. Tähän entiseen teollisuusalueeseen liittyy 1924 perustetun Hämeenlinnan Turkistehtaan tiilinen tehdasrakennus, jonka vanhimmat osat ovat 1930-luvulta. Funktionalistisen tehdasrakennuksen tulevaisuus on tätä kirjoitettaessa avoin. Sen läheisyydessä on vanha asuinrakennus 1900-luvun alusta sekä 1946 rakennettu kaksikerroksinen mineriitilevyin vuorattu hirsinen asuinrakennus (arkkitehti Harry Schreck).

94 Karlbergin omakotialue ja rautatiesilta

Aulangontien varrella on pieni, yhtenäinen omakotialue. Alue siirtyi Hugo Standertskjöldiltä kaupungin omistukseen 1926. Vuonna 1946 tälle Herrojen asevelikyläksi kutsutulle alueelle kaavoitettiin 28 omakotitonttia. Ensimmäiset tontit rakennuttivat teollisuusneuvos Sulo Lonka (Karlbergintie 18), kaupunginarkkitehti Olavi Sahlberg (Karlbergintie 17) ja rakennusurakoitsija Veikko Kummila (Aulangontie 83) vuonna 1948. Kaikki kolme rakennusta ovat Sahlbergin suunnittelema. Karlbergintie 15 ja 16 olivat valmistuessaan 1955–56 Leppäkosken Tiilitehdas Oy:n esittelytaloja, joiden arkkitehti oli Olavi Sahlberg.

Sahlberg suunnitteli 1957 myös Hämeenlinnan Verkatehdas Oy:n työsuhderesidenssit (Aulangontie 85), kaksi vinokattoista asuinrakennusta, jotka arkkitehtuuriltaan muistuttavat Hattelmalan sairaalan lääkärien rivitaloja.

Arkkitehti Mika Erno on suunnitellut rakennukset tonteille Karlbergintie 25 (1956) ja Aulangontie 77 (1959).

Rakennusmestari Reino Salminen on myös suunnitellut useita taloja Karlbergiin: Aulangontie 77 (1961), Aulangontie 81 (1965), Karlbergintie 7 (1959), Karlbergintie 14 (1958).

Kouluneuvos Jääskisen talo (Karlbergintie 22) on Heikki Aitolan arkkitehtiylioppilaana suunnittelema.

Aulangon maisemakokonaisuuteen liittyy myös läheinen, Vanajavirran ylittävä teräsrakenteinen rautatiesilta vuodelta 1924. Kun toinen raidepari valmistui 1960, tänne siirrettiin Savonlinnasta Kyrönsalmen siltana toiminut kaarisilta, joka on rakenteeltaan edellisen kaltainen.

95 Aulanko

Eversti Hugo Standertskjöld osti 1883 Karlbergin tilan Vanajaveden rannalta. Aseteollisuudella hankkimillaan suurilla voitoilla hänen oli mahdollista rakennuttaa Karlbergista komea kartanomiljö rakennuksineen ja

laajoine puistoinen. Standertskjöldin rakennuttama suuri puinen päärakennus paloi 1928. Alueen vanhasta rakennuskannasta on säilynyt Waldemar Aspelinin piirtämä puinen Kavaljeeri-rakennus 1890-luvulta. Hämeenlinnan kaupunki osti Aulangon 1926 ja siitä kehitettiin vireä matkailukeskus. Vanhan päärakennuksen paikalle rakennettiin palon jälkeen 1928 puinen ravintolarakennus, joka siirrettiin 1937 Tyrvännön Heralaan. Alueen vanhaa rakennuskantaa edustaa myös tiilinen sähkövoimalaitos- ja saunarakennus rannassa. Kaupunki myi 1936 Aulangon Suomen Matkailijayhdistykselle.

Vuonna 1938 valmistui aikakautensa huomattavimpiin funktionalismin edustajiin lukeutuva hotellirakennus, jonka suunnittelivat arkkitehdit Märta Blomstedt ja Matti Lampén. Aulangon matkailuhotellia laajennettiin ensi kerran 1963, jolloin valmistui pohjoissiipi (M. Blomstedt). 1970-luvun alussa hotellia laajennettiin voimakkaasti (A. Ehojoki). Viimeisin suuri laajennus toteutettiin vuosina 1988–90, jolloin valmistui kongressikeskus talvipuutarhoineen.

Hotellikeskuksen länsipuolisella niemellä sijaitsevat aikanaan Standertskjöldin suuret kasvihuoneet. Niistä on yhä jäljellä massiiviset, korkeat kivimuurit. Kivinen tallirakennus on rakennettu 1930-luvulla. Suurehkoon puiseen asuinrakennukseen liittyy muistoja vuoden 1952 olympialaisista.

Eversti Standertskjöldin luoma Aulangon puisto on maamme merkittävimpiä puistotaiteen edustajia. Päärakennuksen ympäristössä on havaittavissa sekä ranskalaisen että englantilaisen puistotyypin piirteitä. Myös suuressa luonnonpuistossa on paljon tekemuotoja, joista merkittävimpiä ovat kaksi tekolampea, Joutsenlampi ja Metsälampi. Vanhimpia alueen rakenteista on vanha tekoraunio. Metsälammen rannalla sijaitseva koristeellinen huvimaja, tiilinen Onnen temppele ja Aulangon linnavuoren laella sijaitseva graniittinen näkötorni vuodelta 1906 (Waldemar Aspelin) ovat niin ikään everstin rakennuttamia. Myös Joutsenlammen länsipuolella sijaitseva metsätöyryntalon asuintalo lienee samalta ajalta.

Näkötornin itäpuolella, Aulangonjärven rannalla on Karhuluola, jossa majaileva karhuperhe on taiteilija Robert Stigellin käsialaa. Tornin lähellä oleva näköalaterassi rakennettiin 1934 arkkitehti Martti Välikankaan suunnitelman mukaan.

Puistometsän kaakkoispuolella keskellä metsäistä mäkeä sijaitsevat vuonna 1877–79 rakennetut ruutikellarit, joita ympäröi neliömäinen kivimuuri. Rakennustöitä johti arkkitehti C.A. Caween. Muuri on säilynyt. Kellarit sijoitettiin turvallisuussyistä kauas kaupunkiasutuksesta ja niiden ympärillä oli pitkään rakentamiskiellossa ollut pyöreä suojavyöhyke, josta metsä oli raivattu.

Vuonna 1930 Aulangon puistosta muodostettiin luonnonsuojelualue, jonka pinta-ala on n. 100 ha. Aulangon alueen maisemallinen merkitys on huomattavasti tätä laajempi. Vanajaveden puolella se liittyy hopeapajuistutukseen Kaupunginpuiston, Linnan kasarmien ja Hämeen linnan muodostamaan maisemakokonaisuuteen. Puiston läpi kulkeva istutuksin reunustettu tie on maisemallisesti merkittävä ja jatkuu kulttuurihistoriallisesti mielenkiintoisten seutujen läpi Hattulaan ja Tyrväntöön.

Aulangon hotellin pohjoispuolella sijaitsee vanhan maantien molemmin puolin joukko rakennuksia keskiaikaisperäisen, mahdollisesti vieläkin vanhemman, Luhtialan kylän tonttimaalla. Rakennuksista näyttävin on Katajiston historiallisen ratsutilan vanha päärakennus, joka on rungoltaan todennäköisesti 1800-luvun alkupuolelta. Suuren rakennuksen keskellä kohoaa leveähkö poikkipääty, joka oli alkuaan kaksikerroksinen. Katajisto paloi 1950 pahoin. Arkkitehti Jouko Ylihannu suunnitteli korjauksen, jossa poikkipääty madallettiin. Muutoin rakennuksen ulkoasu vastasi alkuperäistä. Myöhemmin rakennuksen sisätiloja on muutettu ravintolakäyttöön sopiviksi. Rakennus on kesäisin ravintolakäytössä. Katajiston sivurakennus on mahdollisesti 1800-luvun alkupuolelta. Se lienee ollut Katajiston pakari- ja väentupa. Rakennusta on myöhemmin korjattu perusteellisesti. Se on nyt leirintäalueen toimistona.

Hugo Standertskjöld rakennutti Luhtialan kansakoulun 1890-luvulla. Rakennus on säilyttänyt muutoin alkuperäiset piirteensä, vain kuisti on lisätty myöhemmin. Koululla on keskeinen asema Katajiston alueen ”porttirakennuksena”. Rakennus korjataan Aulankokeskukseksi. Koulun itäpuolella on Kaalilan asuinrakennus. Kaalila on ollut yksi Luhtialan kantatiloista. Pitkänurkkainen, punamullattu hirsirakennus lienee 1800-luvulta, mahdollisesti jopa vuosisadan alkupuolelta.

Arkkitehti Aulis Hämäläisen suunnittelema Pikku-Aulanko valmistui 1939 Aulangon hotellin palvelusväen majoitusrakennukseksi. Rakennus on säilyttänyt alkuperäiset funktionalistiset piirteensä. Lindgrenin huvilana tunnettu hirsirakennus on 1900-luvun alusta. Valtiona tunnettu vuoraamaton, punamullattu rakennus on säilyttänyt 1800-luvun jälkipuolen asunsa. Haaviston hirsinen päärakennus on valmistunut 1900-luvun

alkuvuosina. Vanhan tien varrella sijaitseva punamullattu riihi ja puimala lienevät 1800-luvun puolelta. Ruusukellari on luonnonkivestä ja tiilestä muurattu, tiiliholvattu kellari, jossa on säilytetty Aulangon ruusuja.

Koivisto ja Kuusisto rakennettiin vuoden 1952 olympialaisiin urheilijoiden majoitustiloiksi arkkitehti Jouko Ylihannun suunnitelmien mukaan. Nämä lautarakenteiset valmistalot ovat molemmat säilyttäneet alkuperäisen asunsa.

Leirintäalue sai 1962 kaupunginarkkitehti Olavi Sahlbergin suunnitteleman asemakaavan.

Aulanko on valtakunnallisesti arvokas kulttuurihistoriallinen ympäristö.

96 Asemantaka, XV kaupunginosa

Asemantaka oli 1800-luvun lopulla vielä Hämeenlinnan maalaiskunnan aluetta, joka veti puoleensa Hämeenlinnan Höyrysahan läheisyyden vuoksi sahatyöläisiä ja muuta tilatonta väestöä. Sahamäeksi kutsutun harjun rinteellä on kaksi vanhaa puista työväenkasarmia, joista vanhempi on rakennettu 1899 ja nuorempi 1901. Hirsirunkoisista, kaksikerroksisista taloista pohjoisempi on säilyttänyt alkuperäisen luonteensa poikkeuksellisen hyvin. Eteläisempi vaurioitui loppuvuodesta 2000 tulipalossa. Rakennukset ovat käsittäneet alun perin 11 ja 16 hellahuonetta, joissa saattoi asua yli kymmenhenkisiä perheitä. Vanajavedelle jyrkästi viettävässä pihapiirissä, kasarmien alapuolella on neljän talousrakennuksen rivi. Hämeenlinnan höyrysahan työväenkasarmeilla on huomattava teollisuus- ja paikallishistoriallinen arvo Hämeenlinnan kaupungin varhaisen teollisuuden muistomerkkinä.

Asemantaan muu rakennuskanta on ikärakenteeltaan vaihtelevaa. Joukossa on monia 1900-luvun alun asuinrakennuksia, mutta uudisrakentamista on ollut viime vuosiin saakka. Rautatien varressa on säilynyt monia vanhoja taloja. Osan 1920-luvun huvilamaisista rakennuksista sanotaan olevan Terijoelta siirrettyjä. Vehmaat pihapuutarhat ja rinnemaasto antavat alueelle tunnistettavan ilmeen.

Alueen pohjoispuolella sijaitsevassa Klerckerin puistossa on säilynyt jäännökset tykkipatterista, joka lienee rakennettu 1800-luvun alkupuolella.

97 Hätilä–Idänpää, XV–XVI kaupunginosa

Idänpään–Tyllilän kylässä oli neljä taloa Heikkilä, Äijälä, Anttila ja Honkala. Idänpään kylä tuhoutui osittain 1918 Hämeenlinnan valtauksen yhteydessä. Liikennejärjestelyt ja uudisrakentaminen ovat pirstoneet Hätilän ja Idänpään perinteistä esikaupunkikuvaa.

Alueen vanhasta rakennuskannasta on mainittava Heikkilän tiilinen viljamakasiini Pajamäentie 5:ssä sekä lukuisat pienet työläismökit mm. Torpantien (ent. Työväentalontien) varrella 1910–20-luvulta, Idänpään työväentalo Torppa (1905) sekä jugendtyylinen asuinrakennus, ns. Vanajan kanttorin talo Viipurintie 49:ssä. Anttilankadun varrella on kaksi vanhaa pihapiiriä, ent. hopeaseppä Kajanderin talo ja ent. muurari Hakalan talo. Viipurintien ja Torpantien kulmassa on ent. Etelä-Hämeen osuuskauppa, nykyisin Motarina tunnettu liikerakennus.

Hämeenlinnan säästöpankin Hätilän konttori on Mika Ernon suunnittelema 1955 samoin kuin viereinen ns. Hätilän torni vuodelta 1957. 1950-luvulta on myös nivelletty lamellikerrostalo Hätilänkatu 3:ssa, jonka on suunnitellut arkkitehtiryhmä Elsi Borg, Sigurd Eklund ja Kaisa Harjanne vuonna 1954.

Hätilän kansakoulu, nykyinen Ortelan ala-aste aloitti toimintansa 1908. Koulun vanhin osa on tältä ajalta. Pihan toinen koulurakennus on tehty 1924 Hilpi Kummilan suunnitelmien mukaan. Vuonna 1933 arkkitehti Toivo Salervo suunnitteli vanhan koulurakennuksen kivisen lisäosan.

Tuomelan koulun suunnitelmat laadittiin Olavi Sahlbergin johdolla Hämeenlinnan kaupungin rakennustoimistossa 1952, toisen vaiheen alakoulu ja voimistelusalusiipi valmistuivat 1950-luvun puolivälissä.

Mika Erno on suunnitellut viereisen Hätilän kirkon ja seurakuntatalon muodostaman kokonaisuuden 1956.

98 Vanha Viipurintie

Jo rautakaudella käytetty yhteys Hämeen ja Karjalan välillä raivattiin keskiajalla yleiseksi tieksi. Ylinen Viipurintie muodosti pitkään tärkeän yhteyden Hämeen ja Viipurin linnojen välillä. Hämeenlinnan kaupungin alueella vanha tie seurailee Lahden valtatieä.

99 Ruununmylly ja Ruununmyllyn koulu

Matkolammesta Katumajärveen virtaavan Myllyjoen varrella on ollut valtion omistama Vanajan kruununmylly eli Kuninkaanmylly jo 1500-luvulla. Sen toiminta liittyi tuolloin Hämeen linnaan, ja linnan tileissä mylly mainitaan ensi kerran 1539. 1600-luvun keskivaiheilla myllyn yhteyteen rakennettiin Hämeen linnan saha. Myllyn käyttöoikeus on ollut Katisten rusthollilla 1600-luvun lopulta saakka. Nykyisen kaksikerroksisen tiilisen jauhomyllyn rakennutti Katisten omistaja, kauppaneuvos J.F. Lönnholtz 1867 insinööri Johan Hultin laatiman suunnitelman mukaan. Rakennusmestarina toimi Johan Axel Österlind. Mylly paloi seuraavana vuonna, mutta rakennettiin välittömästi uudestaan. Myllytoiminta lakkasi 1954. Katisten kartanon omistamissa tiloissa toimii vesivoimalaitos, myllymuseo ja Uschanoffin savipaja.

Lähistön kaksi asuinrakennusta ovat 1927 toimintansa aloittaneen Lastuvillatehtaan henkilökunnan asuntoja.

Ruununmyllyn vanhin koulurakennus vuodelta 1907 rakennettiin Kansakoululehdessä julkaistujen Yrjö Sadeniemen tyyppiirustusten mukaan Otto Lönnholtzin lahjoittamalle tontille. Urakoitsijana oli vääpeli Leppä Lammilta. Kivikoulu on vuodelta 1952 arkkitehtina Jaakko Ilveskoski, urakoitsijana Viesti Oy. Uudet koulun rakennukset on rakennettu 1990 (Arkkitehtuuritoimisto Rantanen & Janhunen Ky). Samalle tontille on 1999 rakennettu Ruununmyllyn päiväkotia, joka on suunniteltu Hämeenlinnan kaupungin arkkitehtitoimistossa.

Ruununmyllyn koulurakennusten vieressä sijaitsee Äijälän talon vanha pihapiiri.

100 Kankaisten kylä

Vanajan pitäjään kuulunut Kankaisten kylä muodostui Vanhan Viipurintien varteen kahdesta rusthollista Parkusta ja Heikkilästä. Parkku on vanhalla kylätontilla sijaitseva Kankaisten kylän kantatalo, joka on ollut saman suvun hallussa vuodesta 1781. Rakennuskanta periytyy vuoden 1884 palon jälkeiseltä ajalta. Päärakennus on alkuperäisessä asussa, pihapiirissä on luhtiaitta ja edempänä tiilinen rapattu talli- ja navettarakennus myös 1890-luvulta. Parkun tilan oma tiilitehdas sijaitsi Velssissä Punnilan tilan mailla. Paavo Cajanderin tiedetään viettäneen kesänsä Parkussa.

Heikkilän talo siirrettiin kylän palon 1884 jälkeen edemmäs vanhalta kylätontilta. Päärakennus on 1890-luvulta ja perimätiedon mukaan tehty Lammin vanhan pappilan hirsistä. Karjarakennus on samalta ajalta. Pihapiirissä on sementtitiilinen pieni rakennus ja huvimaja. Heikkilässä on toiminut saha ja kattotiilitehdas, jotka toimittivat aineet kylän kaikkiin rakennuksiin. Tilalla toimii nykyään Kankaisten Marjatila Oy.

101 Rotkola, Idänpää

Hauhon ja Vanajan rajalla on perinteisesti ollut kestikievari. Matkaa on Hämeenlinnaan 15 km, Hauholle 20 km. Ennen Rotkolaa kievari oli Heinäkankaan talossa. Rotkolan talo toimi kestikievarina 1900-luvun alusta vuoteen 1925. Talon editse kulkee vielä kappale vanhaa Viipurintietä. Tämä tie lienee ollut keskiaikainen. Se muodosti oikotien Hämeenlinnasta Yliselle Viipurintielle. Rotkolan pitkä päärakennus on 1800-luvun loppupuolelta. Punatiilinen karjarakennus vuodelta 1906, pihapiirissä on myös luhtiaitta ja pieni vilja-aitta.

Mäntykievarintien varrella on pieni harmaahirsinen ent. Idänpään Salmisaaren tilan mäkitupalaistalo 1800-luvulta.

102 Katisten kartanoympäristö

Katisten ratsutila on muodostunut 1630-luvulla kolmesta Mäskälän kylän talosta. Kankaisten kylä kuului Katisten omistukseen 1600-luvulla. Kruununmylly on kuulunut Katisten omistukseen 1700-luvulta. 1800-luvun lopulla myös Katumajärven itäpuoliset alueet ns. Paavolankulma liitettiin Katiisiin.

Katisten kartano on muodostunut 1800-luvun alkupuolella vanhasta Kantolan säteristä ja Mäskälän Katisten ratsutilasta. Mäskälän asutuksen pitkistä juurista todistavat kartanon ympäristön lukuisat rautakautiset hautarauniot ja kalmistot.

Laajan puiston ympäröimä punatiilinen päärakennus on rakennettu kauppias J.F. Lönnholtzin toimesta vuosina 1860–62. Rakennuksen suunnittelijaksi on mainittu sekä lääninarkkitehti C.A. Edelfelt että lääninkonduktööri C.A. Caween. Piirustusten puuttuessa ei varmaa tietoa ole saatavilla, mutta on mahdollista, että kartano on suunniteltu Edelfeltin ja Caweenin yhteistyönä. Tyyliiltään rakennus liittyy aikakautensa uusgoottilaiseen virtaukseen. Kartanoa ympäröivät kiviaidat ja puutarhan kiviladella on tehty nälkävuosien aikana 1867–68. Kartanon vanha puinen 36 m pitkä päärakennus on vanhimmita osiltaan oletettavasti 1700-luvun loppupuolelta. Nykyasunsa se on saanut 1800-luvulla. Kokonaisuuteen liittyvät lisäksi tiilikoristeinen harmaakivinen makasiini ilmeisesti 1800-luvun puolivälistä sekä harmaakivinen talli ja

tiilinavetta 1920-luvulta. Pihapiirissä on myös pajarakennus, vaunuvaja ja ent. kanala 1900-luvun alusta. Katisten kartanon maisemakokonaisuuteen liittyy lisäksi vanha maantie Katumajärven länsipuolella.

Katisten kartano on ollut Krogius-suvun omistuksessa vuodesta 1966 lähtien. Sen rakennukset on suojeltu rakennussuojelulaille 1990. Katisten kartano on valtakunnallisesti arvokas kulttuurihistoriallinen ympäristö.

103 Riemula ja Pokri, Mäskälä

Riemulan palstatila Pokrinniemen etelärannalla erotettiin 1898 Yli-Patailan maista. Vuosisadan vaihteessa rakennettu hirsinen huvila toimi Vanajan pappilana 1926–55. Riemula oli Hämeenlinnan Verkatehdas Oy:n henkilökunnan käytössä 1950-luvulla, jolloin rakennettiin uusi asuinrakennus Mika Ernon suunnitelmien mukaan 1955. Vuonna 1969 Riemula siirtyi takaisin Katisten kartanon omistukseen.

Katumajärven rannalla sijaitseva Pokrin hirsinen jugendtyylinen huvilarakennus on noin vuodelta 1916. Pokrin palstatila erotettiin vuorineuvoksetar Fanny Ruthille 1915 Katisten kartanon omistuksessa olevasta Yli-Patailan tilasta. Niemen kärjessä oli tuolloin kaksikerroksinen hirsihuvila Gotthem, jonka Ruth korvasi uudella huvilalla. Samalta ajalta on myös pienempi hirsirunkoinen asuinrakennus huvilan vieressä. Pokrin huvila siirtyi 1920-luvulla takaisin Katisten kartanon omistukseen.

104 Kantolanniemen siirtolapuutarha-alue

Kantolanniemen kärkeen perustettiin 1933 siirtolapuutarha, jonka laajuus on 7,8 hehtaaria. Ruutukaava-alueella on 77 pientä klassisistista mökkiä perustamisen ajoilta 1930- ja 40-luvuilta sekä suurempi yhteisrakennus näiden keskellä. Kantolanniemen palstasuunnitelma vuodelta 1933 on silloisen kaupunginpuutarhuri Veli Sorman suunnittelema. Mökkien mallipiirustukset saatiin kaupungilta (ensimmäisenä mallimökinä valmistui n:o 16). Rakennukset ovat kooltaan 25 neliötä, ja niiden yläkerta on muotoiltu parveksi. Yhteismaja on entinen puolustuslaitoksen parakki, joka purettiin 1955 ja pystytettiin Kantolanniemeen. Pohjoisrannalla on kullakin palstanomistajalla pieni rantapuistikkoon vapaasti sijoitettu saunamökki.

Kantolanniemen siirtolapuutarha-aluetta on pidetty lajissaan yhtenä maan edustavimmista. Sijainti kauniilla niemellä, säännöllinen asemakaava ja hyvin hoidetut mökit satoisine puutarhoineen luovat ainutlaatuisen kokonaisuuden.

105 Kantolan teollisuusalue ja Kuusitien asuntoalue

Kantolan historiallisen keskuksen muodostaa entinen Kantolan tila, joka oli keskiajalla keskeinen osa Vanajan piispankartanoa. Viime sotien jälkeen alueen luonne muuttui teollistumisen myötä täydellisesti, ja vanhasta Kantolan tilasta muistuttaa enää 1800-luvun loppupuolella rakennettu kiviavetta sekä joukko entisiä pihapuita.

Kantolanniemi otettiin teollisuuskäyttöön sotien jälkeen. OTK:n Puu Osakeyhtiön (vuodesta 1964 Sotka Oy:n) tuotantorakennukset valmistuivat 1948–49. Tiiliset saha- ja puusepäntehtäsrakennukset ovat pääosin perustamisen ajoilta. Samassa yhteydessä rakennettiin Kantolanmäen kymmenkunta puista tyyppitaloa Kuusitien varrelle arkkitehti Leevi Aarnion laatimien piirustusten mukaan. Ne muodostavat yhtenäisen, omaleimaisen kokonaisuuden mäen pohjoisrinteellä. Alue täydentyi 1950-luvulla ja 1960-luvun alussa kahdella kerrostalolla.

Osuustukkukauppojen teollisuus rakensi 1950-luvulla Kantolanniemeä lisää: 1956 valmistui korkea OTK:n Hämeenlinnan mylly (Vanajan mylly) ja rehutehdas, 1958 jakeluväri ja 1960 Kantolan keksitehdas. Myllyrakennuksen tilavuus on yli 100 000 kuutiota. Massiiviset punatiiliset tehtäsrakennukset ja siilot näkyvät kauas ympäristöön. Samalta ajalta on myös Kantolanniemen maisemassa selkeästi näkyvä valkea, tornimainen viljasilo.

Myös Vanajantien ja Luukkaankadun varteen syntyi 1950-luvun kuluessa monipuolista teollisuutta. Lihateollisuuden Tutkimuskeskuksen punatiilinen toimitalo on vuodelta 1954. Sen pihamaa on istutettu puistomaisesti.

106 Vanajan kirkko

Vanajan kirkko mainitaan kirjallisissa lähteissä ensi kerran vuonna 1329, mutta todennäköisesti seurakunta on perustettu jo 1200-luvulla. Nykyinen kivikirkko on rakennettu 1400-luvun loppupuolella. Sakaristo on runkokuonetta jonkin verran vanhempi, mutta asehuone on sen sijaan nuorempi. Kirkon länsipäädyssä on rikasta tiilikoristelua, pyöröikkuna sekä tiilestä muurattu ulkoinen saarnastuoli. Itäpäädyssä on

huomattavasti yksinkertaisempi. Myös asehuoneen päädyssä on tiilikoristelua.

Kirkkosali on yksilaivainen ja se on katettu kolmella tähtiholvilla, joiden laessa ruoteitten yhtymäkohdissa on rengaskuviot. Asehuoneen keskiajalla rakennettavaksi aiottu holvi toteutettiin 1932 betonisena arkkitehti Carolus Lindbergin suunnitelman mukaan.

Vanajan kirkossa on taidehistoriallisesti merkittävä puinen alttarikaappi, joka on tehty Antwerpenissa 1500-luvun alkupuolella. Vuonna 1933 kaappi konservoitiin ja osaksi rekonstruoitiin J. Friedlin toimesta.

Kirkkoa on korjattu ja muutettu usein vuosisatojen aikana. Vuoden 1984 (arkkit. Eila Piironen-Havas) perusteellisessa korjauksessa avattiin alttariseinällä oleva ikkuna, joka oli muurattu umpeen yli sata vuotta aikaisemmin. 1830-luvun saarnastuoli siirrettiin pohjoisseinältä takaisin alkuperäiselle paikalleen eteläseinälle. Vuonna 1988 kirkkoon sijoitettiin uudet urut, jotka on valmistettu Kangasalan urkurakentamossa.

Kirkon itäpuolella sijaitseva kivinen kellotapuli rakennettiin uusgoottilaiseen tyyliin vuonna 1895 arkkitehti Josef Stenbäckin piirustusten mukaan. Kirkkomaalla sijaitseva Brusin-suvun hautakappeli on vuodelta 1817. Hautausmaa ympäröitiin kivimuurilla ensi kerran 1799–1801, ja myöhemmin sitä on useaan otteeseen laajennettu. Hirsinen porttirakennus on vuodelta 1839. Vanajan sankarihautausmaa perustettiin 1940-luvun lopulla vanhan kirkkomaan tuntumaan. Hautausmaan suunnittelusta vastasi arkkitehti Einari Teräsvirta.

Kirkon maisemakokonaisuuteen kuuluvat lisäksi 1858 rakennettu hirsinen viljamakasiini, joka on nykyisin museona. Vanajan kirkon lähellä on entinen kirkonkylän kansakoulu, joka aloitti toimintansa 1865. Myöhemmin rakennus on kunnostettu Vanajan seurakuntakodiksi. Lähellä on seurakunnan rapattu pappila ja asuintalo vuodelta 1955 (arkkitechdit Mika Erno ja Olavi Sahlberg). Kokonaisuuteen kuuluu myös 1900-luvun alussa rakennettu Tallbackan huvila, joka on kuulunut mm. professori A.O. Heikelille.

Vanajan kirkon alue on valtakunnallisesti arvokas kulttuurihistoriallinen ympäristö.

107 Fortumin, entinen Imatran Voima Oy:n asuntoalue

Vanajan höyryvoima-asema rakennettiin tiilestä 1937–39 ja sitä laajennettiin 1950–52. Aluksi toimittiin kahden hiilikattilan varassa. 1980-luvulla aloitettiin kaukolämmön tuotanto ja 1989 käynnistyi kaasukombi. Pääpolttoaineena kombivoimalaitoksessa käytetään maakaasua, varapolttoaineena on kivihiihi. Voimalaitos koostuu kaasu- ja höyryturpiinista, pakokaasukattilasta, lämpökakusta, kahdesta hiilikattilasta sekä uutta tekniikkaa edustavasta polttokennolaitoksesta. Se tuottaa nykyisin 60 MW sähköä ja 95 MW kaukolämpöä.

Voimalan ja kirkon välissä on yksitoista yhtenäisesti rakennettua työsuhteasuintaloa ensimmäisen rakennusvaiheen ajalta. Suunnitelmat laati Harri Vainio 1937. Rakennukset on sijoitettu aksiaalisesti puistokujan varteen. Voimalaitoksen länsipuolella on arkkitehti Aarne Ervin suunnittelema rivitaloalue laajennusvaiheen ajoilta. Se koostuu kahdesta kolmen yksikön ketjutalosta, lämpökeskuksesta ja saunasta.

108 Vanha-Pappila ja Kirkonkulman koulu, Käikälä

Vanajan kirkkoherranpappila on ilmeisesti sijainnut tällä paikalla jo varhaiskeskiajalla. Voionmaan mukaan se on osa entistä piispankartanoa. Pappilan nykyinen päärakennus rakennettiin 1828–32. Empiretyylisten rakennuksen poikittaissiipi ja lasikuisti ovat 1860–70-luvulta. Samassa yhteydessä rakennettiin pihajulkisivun suuri kuisti. Kivijalassa on suuri holvattu kellari. Pihapiirissä sijaitsevat talli ja muonamiehen mökki ovat 1900-luvun alkupuolelta. Vanhan kiviavetan seinämuurit ovat säilyneet. Valtakunnallisesti arvokkaat rakennukset on suojeltu rakennussuojelulla 1986.

Radan toisella puolen on vanha seisakerakennus.

Kirkonkulman 1955 valmistunut kansakoulu, nykyinen ala-aste, sijaitsee honkia kasvavan harjun laella. Se on peilikuva Miemalaan edellisenä vuonna rakennetusta koulusta. Suunnittelijoina olivat arkkitehdit Tauno Salo ja Georg Jägerroos.

109 Sisu-Auton alue

Yhteissisu OY:n autotehdas perustettiin vuonna 1943, koska sota edellytti yhä suurempia kuljetusmääriä ja kuorma-autoista oli jatkuva puute. Ensimmäisenä valmistui 1945 kokoonpanohalli. Yrityksen nimeksi tuli 1948 Vanajan Autotehdas ja ensimmäinen Vanaja-merkinen kuorma-auto valmistui 1948. Vanaja valmisti kuorma- ja linja-autoja sekä erikoisajoneuvoja. Tehdas liitettiin 1968 vanhempaan, 1931 perustettuun Oy

Suomen Autoteollisuus Ab -yhtiöön.

Teollisuus- ja asuntoalueen suunnittelusta vastasi Alvar Aallon arkkitehtitoimisto. Aalto laati useita vaihtoehtoisia suunnitelmia asuntoalueen järjestämiseksi, mutta mikään niistä ei toteutunut kokonaisuudessaan. Alueella sijaitsevat 1945–46 rakennetut kolme suurehkoa puista rivitaloa, kahdeksan pienempää puista tyyppiasuinrakennusta, johtajan asuintalo sekä 1950–60-luvulla rakennettu kolmikerroksinen rapattu kerrostalo. Näistä ainakin johtajan asuintalo ja kolmen rivitalon ryhmä on Alvar Aallon suunnittelema. Ne ovat säilyttäneet hyvin alkuperäisen asunsa. Johtajan asuintalossa myös sisätilat ovat pääosin alkuperäisessä asussaan. Myös rakennuksen ympärillä olevat puutarhaterassit ovat säilyneet entisellään.

Alueen teollisuusrakennuksia on laajennettu useaan otteeseen, mutta alkuperäiset, Aallon suunnittelemat osat muodostavat yhä tuotantorakennusten ytimen.

110 Vanajanlinna, Äikäälä

Vanajanlinnan kantatilana on Äikäälään keskiaikainen rälssitila, jonka vaiheet liittyvät Vanajan piispankartanon historiaan. Kartanoksi se muodostui tohtori C.W. Rosenlewin aikana 1920-luvulla. Hän rakennutti Katumajärven rannalle Suomen oloissa mahtavan rakennuskannan arkkitehtitoimisto Frosterus & Gripenbergin laatiman suunnitelman mukaan. Punatiilestä ja graniitista muurattu mahtava päärakennus rakennettiin 1919–24. Tiilet tehtiin Janakkalan Leppäkosken tiilitehtaalla, graniitti on Leppävaarasta. Matalammat siipirakennukset muodostavat pihaan valeperspektiivin. Kokonaisuus on voimakkaasti englantilaisvaikutteinen. Koristeveistotyöt ovat Gunnar Finnen ja maalaukset Carl Slotten käsialaa. Puutarha on Bengt Schalinin suunnittelema. Päärakennuksesta johtaa puistokuja tiilirakenteiseen talouskeskukseen, missä sijaitsevat myös työväen tiiliset asuintalot.

Kartanoa ympäröi tasapainoinen viljelymaisema. Vuonna 1942 kartanon osti saksalainen liikemies ja välirauhan sopimuksen mukaan se siirtyi Neuvostoliitolle ja 1955 edelleen Yrjö Sirolan säätiölle. Sirola-opisto toimi Vanajanlinnassa vuodesta 1947 aina 1990-luvulle. Hämeenlinnan kaupunki osti kartanon vuonna 1996. Vanajanlinna on valtakunnallisesti arvokas kulttuurihistoriallinen ympäristö.

111 Pitkäniemen huvilat, Katumajärvi

Katumajärven itärannalla sijaitsevan Pitkäniemen alueet kuuluivat Katisten kartanon Paavolan ulkotilaan. Pitkäniemellä on kaksi vanhaa huvilaa, Koivisto ja Hongisto. Koivisto on ilmeisesti 1870-luvulta ja Suolahtien vaaleapunainen huvila Hongisto 1880-luvulta. Lehtori Edvard Palander osti Hongiston huvilan 1889. Julian Serlachius osti Villa Koiviston 1903. Hänen tyttärensä oli Gerda Ryti, joka vietti paljon aikaa Koivistolla.

112 Hattelmalan entinen sairaala-alue

Valtateiltä ja Hattelmalan harjulta avautuvat toistaiseksi varsin esteettömät näkymät entiselle sairaala-alueelle, joka on rakennettu Vanajan Kankaantaan ja osin Hattelmalan keskiaikaisten kylien paikalle vuodesta 1932 lähtien.

Sairaala-alueen keskellä sijainnut Kankaantaan kyläkeskus säilytti pääosin perinteisen muotonsa aina 1900-luvun alkupuolelle. Tuolloin syntyi ajatus perustaa Hämeen piirimielisairaala, mikä toteutuikin 1928. Sairaalan sijoituspaikaksi ostettiin 1930 Nuoren-Lapion tila Vanajan Kankaantaan kylästä. Sairaalarakennukset suunnitteli Sosiaalihallituksen arkkitehti Aulis Kalma, joka laati piirustukset kolmikerroksista sairaalarakennusta varten. Kolmikerroksinen sairaalarakennus on T-kirjaimen muotoinen. Erillisinä rakennuksina toteutettiin sauna sekä kaksikerroksinen lääkärin ja taloudenhoitajan asuinrakennus. Ne valmistuivat vuonna 1931.

Sairaalan laajennusta suunniteltiin jo 1937–39, mutta sodat keskeyttivät hankkeen. Laajennusajatus otettiin uudestaan esille 1950. Aate- ja asemakaavakilpailun voitti 1951 arkkitehtipari Erkki ja Inkeri Linnasalmien ehdotus. Puutarha-arkkitehti Katri Luostariselä tilattiin tie- ja puistosuunnitelma. Rakentaminen toteutettiin 1950-luvun keskivaiheilla, kolmikerroksinen potilasrakennus, hallinto- ja vastaanottorakennus, talous- ja voimakeskus ruokasaleineen sekä henkilökunnan asuintornitalot. Visamäen rinteeseen oli rakennettu jo 1948 yksi tiilinen lääkäritalo arkkitehti Martti Riihelän suunnitelman mukaan. Vuonna 1956 sen viereen rakennettiin Linnasalmien suunnittelema neljän asunnon rivitalo. Visamäen länsirinteeseen rakennettiin uusi yllilääkärin asuintalo samana vuonna.

Vanhan-Lapion päärakennus muodostaa yhä laitosalueen historiallisen keskuksen, sillä sen ympärillä oli Kankaantaan kylän keskiajalta periytyvä tonttialue. 1800-luvun jälkipuolelta oleva päärakennus uusittiin

nykyiseen klassisistiseen asuunsa 1929.

Visamäen huvila 1900-luvun alusta sijaitsee vanhan poppelikujan päässä. Rakennus on muutettu nykyiseen asuunsa 1990-luvulla. Lehmusrinne on niin ikään 1900-luvun alun rakennuksia. Tilan maat ostettiin sairaala-alueeksi 1954. Päärakennus kunnostettiin 1956–57 talouspäällikön käyttöön.

113 Perttula, Miemala

Maaherra Carl Otto Rehbinder osti 1857 Perttulan vanhan ratsutilan ja rakennutti 1860 komean puisen päärakennuksen lääninarkkitehti C.A. Edelfeltin piirustusten mukaan. Maisteri Edvin Hedman siirsi 1891 edellisenä vuonna perustamansa tylsämielisten lasten kasvatus- ja opetuslaitoksen Perttulaan. Hedmanin kasvatuslaitos oli lajissaan ensimmäinen koko maassa. Valtio osti tilan 1895, mutta laitoksen ylläpito siirtyi Hedmanilta valtiolle vasta 1909. Maisteri Hedmanin veli arkkitehti Ernst Hedman osallistui aktiivisesti laitosrakennusten suunniteluun, vaikkakin lopulliset piirustukset laadittiin Yleisten rakennusten ylihallituksessa. Vuonna 1896 laitosta laajennettiin viidelläkymmenellä oppilaalla ja tätä varten Yleisten rakennusten ylihallituksessa laadittiin suunnitelmat uudisrakennuksiksi. Valtaosa puisesta rakennuskannasta, kaikkiaan kuutisenkymmentä rakennusta on 1890- ja 1910-luvuilta.

Kansliarakennus, alkuaan kaksikerroksinen, lääninarkkitehti C.A. Edelfeltin suunnittelema huvila, rakennettiin 1860 maaherra Rehbinderille. Alkuaan kivirakennukseksi suunniteltu huvila rakennettiin hirrestä ja rapattiin. Tilan tultua valtiolle rappaus poistettiin ja talo vuorattiin vaakalaudoituksella, toiseen kerrokseen sisustettiin lisää huoneita ja länsipäää korotettiin kaksikerroksiseksi. Rakennus on muutoksista huolimatta edustava esimerkki Hämeenlinnan ympäristön varhaisesta huvila-arkkitehtuurista.

Asuinrakennus Pakarila on rakennettu maaherra Rehbinderin aikana. Talous- ja asuinrakennus Kuusistolan luonnospiirustukset tehtiin 1896 maisteri Hedmanin ja Hämeen lääninrakennuskonttorin johtajan C.A. Caweenin yhteistyönä. Lopulliset piirustukset laadittiin Yleisten rakennusten ylihallituksessa (Sebastian Gripenberg, Th. Granstedt). Kuusistolan oppilasruokalan seinämaalaukset ovat Kalle Carlstedtin käsialaa. Oppilasasuntola Taimela valmistui 1911 Jac. Ahrenbergin ja Hj. Åbergin laatimien piirustusten mukaan. Se on osittain kaksikerroksinen aumakattoinen rakennus, jonka ensimmäinen kerros on kiveä ja toinen puuta. Koulurakennus on peräisin laitoksen 1900-luvun alun laajennusvaiheesta. Koulun suunnitelmat laati arkkitehti Hj. Åberg yhteistyössä laitoksen johtajan maisteri Hedmanin kanssa. Kaksikerroksinen osittain kivi- ja osittain puurakenteinen oppilaitos valmistui 1911. Oppilasasuntola Metsätalo on rakennettu 1896. Jyväaitta, aittamuseo, on maaherra Rehbinderin rakennuskaudelta, vuodelta 1860.

Edellä mainitut Perttulan rakennukset on suojeltu valtion rakennusten suojelusta annetun lain nojalla. Maantien varrella Perttulan tienhaarassa on Pietilän maalle 1902 rakennettu vanha kansakoulu, Käpylä, sekä Männistö-niminen rakennus ja sininen huvila. Perttula on valtakunnallisesti arvokas kulttuurihistoriallinen ympäristö. Nykyisin Perttulassa toimii erityisammattikoulu.

114 Miemalan kulttuurimaisema

Miemalan kylän Juppala ja Tiirikkala muodostavat puuston suojaaman rakennusryhmän avaran peltoaukean keskellä. Pitkät puukujanteet halkovat maisemaa. Arkeologisten löytöjen perusteella alueella on rautakautisia asuinpaikkoja. Tiilimakasiinin lähistöllä on useita kuppikiviä. Tiirikkalan 1881 rakennettu päärakennus on uusittu 1920-luvulla rakennusmestari E.A. Talpon piirustusten mukaan, punatiilinen karjarakennus on 1900-luvun alusta. Juppalan päärakennus on 1900-luvun alkupuolelta, mutta sen nykyasu on lähinnä 1950-luvun korjauksesta. Juppalan tiilinavetta on vuodelta 1907.

Miemalan kansakoulu aloitti toimintansa jo 1902. Nykyinen kivinen koulu rakennettiin 1954. Vuotta myöhemmin samaa mallia noudatettiin Kirkonkulman koulussa. Suunnittelijoina olivat arkkitehdit Tauno Salo ja Georg Jägerroos (1951). Koulun liittyä lisäksi erillinen pieni asuinkeuhkotalo samalta ajalta. Koulun ympäristösuunnitelman laati 1953 tamperelainen Eero B. Hortamo. Nykyisin koulu on uuden asutuksen ympäröimä.

115 Vanajan avovankila, Yläne

Yläneen tila on vanha rälssitila, jonka omisti 1900-luvun alussa Oy Harviala Ab. Perttulan kasvatuslaitoksen vaiheisiin se liittyi 1917, jolloin rouva Emma Hedman vuokrasi tilan ja perusti sinne kymmenpaikkaisen poikien työkodin. Parin vuoden kuluttua oppilasluku kaksinkertaistui. Työkoti muodostettiin 1924 valtion laitokseksi ja 1947 sen nimeksi tuli Perttulan koulukoti. 1955-luvulla koulukodissa oli 150 oppilasta, joista kolmasosa tyttöjä. Tuona aikana rakennettiin kaksikerroksinen asuntola ja koulu, ns. Hovi (1957, arkkitehti

Sylvi Erno, lisärakennus 1962). Rapatut laitosrakennukset edustavat aikansa korutonta, mutta tasokasta arkkitehtuuria.

Myöhemmin laitos on ollut työkotina ja viime vuodet Hämeenlinnan lääninvankilan alaisena avovankilana. Alueelle johtaa kaunis hopeapajukuja. Ylänteen vanhimpia rakennuksia on ilmeisesti 1900-luvun alussa rakennettu Harjula, joka on alkuaan ollut Alli Trygg-Heleniuksen huvila. Jugendtyylinen Metsola on aiemmin sijainnut Perttulan alueella, Norjanmäen juurella. Nykyiselle paikalleen se siirrettiin 1919. Karjakeskus on rakennettu laitoksen perustamisen aikoihin tiilestä. Sen eteläpuolella on samanikäinen Peltola, alkuaan pehtorin ja karjakon asuinrakennus. 1960-luvulla rakennettiin neljä rivitaloa Raimakoto, Keskikoto, Päivärinne ja Erkkilä.

116 Katiskosken myllymaisema

Alajärvestä Iso-Munakkaan johtavan puron koskessa on ollut mylly ainakin vuodesta 1587. Mylly on ratasmylly. Katiskoskessa on sijainnut myös saha. Miemalalaiset rakensivat 1730-luvulla kosken partaalle yksikehäisen, yhdeksänteräisen kutterisahan.

Myllytuvan ympäristö on 1930-luvulta. Myllylle johtavan tien varrella (n:o 354) on mansardikattoinen rakennus ja (n:o 178) keltainen pitkänurkkainen rakennus, jonka pihalla on vanha aitta.